

מעמדם הליטורגי של פיוטי חטאנו על פי קטעי הגניזה הקהירית

מאת

אבי שמידמן

א

אלפי קטעים של סליחות לימות הצום עלו מן הגניזה הקהירית.¹ סליחות אלו נועדו להיאמר במסגרת תפילת העמידה: הסליחות לצומות הקלים ולתשעה באב נאמרו בברכה השישית של

* מחקר זה נתמך על ידי מענק 484/11 של הקרן הלאומית למדע. הנני מבקש להודות למורתי פרופ' שולמית אליצור על הערותיה המאלפות והמועילות לאורך המאמר. באשר לנקודות אחדות התייעצתי עם ידידי ד"ר פיטר לנרד, הרב יעקב ישראל סטל, גב' ורד רזיאל-קצ'מר וד"ר מיכאל רנד, ותודתי נתונה להם על עזרתם הנדיבה. באיתור קטעי גניזה רלוונטיים נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' אליצור וכן במפעל לחקר התפילה שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב בראשות פרופ' אורי ארליך. חן חן לעובדות המפעלים – ד"ר שרה כהן וגב' רזיאל-קצ'מר בהתאמה – שערכו באדיבותן שאלתאות רבות ומורכבות לצורך המחקר הנוכחי. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית בודליאנה שבאוקספורד. המונח סליחות משמש גם בקשר לפיוטים שנכתבו לימות התשובה שבחודש אלול ושכין ראש השנה ליום כיפור; מקובל לכנות את הפיוטים האלה סליחות לאשמורות. על פיוטים אלו ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח, עמ' 39, 370, 443; וראה לאחרונה: א' זינדר, "בעמדם בחצות הליל פעם ושתים": סליחות על פי סדר האשמורות מאת יצחק אבן גיא: מהדורה מדעית מבוזרת, דברי מבוא ועיון ספרותי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד, עמ' 17–43. אולם כפי שציין זינדר, 'המונח "סליחות לאשמורות" הוא מונח אנכרוניסטי' (שם, עמ' 18). אכן בקטעי הגניזה השימוש במונח סליחה לציון פיוטים שנועדו לימות התשובה מצומצם יחסית. תחת זאת באה לעתים הכותרת 'רחמנא' (כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.132 ובכ"י לונדון, הספרייה הבריטית T-S NS 49 J 5557 Or.); לפעמים משמש המונח רחמין (כך בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 125b.22e ושם T-S H 8.38); ולעתים משמש המונח מעמד (כך בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 277.46; שם T-S NS 245.1; שם T-S H 6.64). יש לציין גם את כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 68 (נוירבאור וקאלי 2836/17), דפים 66–93, שמועתק בו רצף ארוך של פיוטים לאשמורות לכל יום ויום, ושהמונח סליחה אינו נזכר בו כלל. גם בסידורי הגאונים נמנעו מלכנות פיוטים אלו סליחות. בסידור רב סעדיה גאון המונח סליחות חוזר שוב ושוב לציון פיוטים של ימות הצום (סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שה, שו, שט, שיט, ועוד), אך לגבי ימות התשובה נקט הגאון

העמידה, היא ברכת 'סלח לנו', ואילו הסליחות ליום הכיפורים נאמרו בברכה האמצעית של העמידה, היא ברכת קדושת היום.² בין כך ובין כך לאחר הסליחות נאמרו תמיד י"ג המידות (שמ' לד 6–7).³ אכן סימן היכר מובהק של העתקות של סליחות בקטעי הגניזה הוא הציון 'אל מלך' (או 'אל הוריתנו') בסופן, המורה על אמירת פסקת המבוא לי"ג המידות.⁴

בדיוניהם בסוגת הסליחות התייחסו חוקרי הפיוט גם לפיוטי חטאנו, פיוטים שחזרו בהם הרפרן 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'.⁵ כבר עמד על קיומם של פיוטים אלו יום טוב ליפמן צונץ, והוא ראה בהם אחת מסוגות הסליחה;⁶ במקום אחד הוא אף השתמש במונח הכפול 'חטאנו-סליחה'.⁷ דניאל גולדשמידט המשיך בדרך זו במהדורתו לסדר הסליחות כמנהג בני אשכנז, וגם הוא כלל את פיוטי חטאנו ברשימת סוגות המשנה של הסליחה.⁸ עזרא פליישר כתב במפורש שפיוטי חטאנו הם 'סוג משנה' של הסליחות. הוא שיער שהרפרן 'חטאנו צורנו' נכלל בנוסחי הקבע שבסדרי הסליחות הקדומים סמוך לוידוי, ושהתהוותם של פיוטי חטאנו הייתה פועל יוצא של יזמה פייטנית לתת עיבוד שירי לחלק זה של סדרי הסליחות.⁹

אולם מבדיקת קטעי הגניזה שמועתיקים בהם פיוטי חטאנו עולה כי פיוטים אלו לא תפקדו כסוגת משנה גרדא של סליחות, אלא נבדלים הבדל עקרוני מן הסליחות בצור מחצבתם, בתפקידם הליטורגי, ביחסם לי"ג המידות וכן במגוון הימים שבהם נועדו להיאמר. מטרת המחקר הנוכחי לגלות ולהגדיר את המעמד הייחודי של פיוטי חטאנו במסורת הפייטנות.¹⁰

את המונח פיוטי הרחמין (שם, עמ' שמג). בדומה לכך בסדר רב עמרם גאון המונח סליחה משמש לתיאור של הפיוטים לתשעה באב (סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קלב), אך אין הוא מופיע בתיאור הפיוטים לאשמורות (שם, עמ' קמה). מכל מקום הפיוטים לאשמורות לא נאמרו במסגרת תפילת העמידה, אלא במעמד נפרד, והקשר בינם ובין הסליחות לימות הצום טעון מחקר בפני עצמו שאין כאן מקומו. משום כך ההתייחסות לסליחות במחקר הנוכחי תצטמצם בעיקר לסליחות שנועדו לימות הצום.

2 פליישר, שירת הקודש (שם), עמ' 71–72.

3 שם, עמ' 72.

4 לנוסח פסקת 'אל מלך' ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, ירושלים תשל"ל, עמ' 24–25. בסידור רב סעדיה גאון החלק הראשון של הפסקה הושמט והיא מתחילה 'אל הוריתנו'. ראה: סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שו.

5 אמנם עצם קיומם של הרפרן 'חטאנו צורנו' אינו מוכיח שפיוט נכתב מעיקרו כפיוט חטאנו, שכן תמיד ייתכן שהרפרן נוסף בו באופן משני; על תופעה זו ראה להלן בסעיף ו. מכל מקום לצורך המחקר הנוכחי, המתמקד בתפקידם של פיוטי חטאנו בפרקטיקה הליטורגית, אין הבדל בין פיוט שנכתב מעיקרו כפיוט חטאנו ובין פיוט שהועבר לתפקיד זה בשימוש משני.

6 L. Zunz, *Literaturegeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 219

7 L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855, p. 116

8 ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 9.

9 פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 203; וראה גם: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, יג [כג] (תשנ"ו), עמ' 168, הערה 126 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 680, הערה 126).

10 במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר רשומות 423 העתקות של פיוטי חטאנו

ב

בתשעה באב ובצומות הקלים נהגו קהילות המזרח לומר סליחות בברכת 'סלח לנו', וידועים לנו כ־40 כתבי יד מן הגניזה הקהירית המתעדים תופעה ליטורגית זו. בחלקם משולבות הסליחות בתוך נוסח הקבע של הברכה,¹¹ ובחלקם הן באות בתוך קרובות י"ח, בחטיבה המיועדת לברכה זו.¹² והנהגה בדיקה של כל כתבי היד הללו מעלה כי לבד ממקרה חריג אחד¹³ אין זכר לפיוטי חטאנו בין הסליחות שנאמרו בברכת 'סלח לנו'.

להפך, קטעי הגניזה מעידים שמקומם הקבוע של פיוטי חטאנו היה לא בתוך העמידה אלא לאחריה. כך למשל בכתב יד המורכב מקטעים אלו: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 114.85; T-S AS 114.89; T-S NS 103.41; T-S NS 277.112. כתב יד זה מחזיק את קרובת הי"ח 'אבל במר נפש' לצום גדליה,¹⁴ ובאות בה סליחות בחטיבה השישית. עם סיום הקרובה, לאחר ברכת 'המברך את עמו ישראל בשלום', בא פיוט חטאנו ('אנחתי כעלה מסובכו ארי' מאת מבורך).¹⁵ כך גם בכ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 70 (נויבאואר וקאולי 284/6), דפים 12–19, המביא את קרובת הי"ח הקלירית 'איכה אפע עוץ' לתשעה באב.¹⁶ בחטיבה השישית של הקרובה משולבות סליחות אחדות, אך רק עם סיום הקרובה, לאחר ברכת השלום, בא פיוט חטאנו ('אאלוץ הגות מרי' ליוסף אבן אביתור).¹⁷ עדויות נוספות על מיקומם של פיוטי

- ב־367 קטעי גניזה. הממצאים המובאים בהמשך המאמר מבוססים על עיון בכל כתבי היד הללו.
- 11 כך נהגו בקהילות הבליות, כפי שמתועד בסידורי הגאונים. ראה: גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 1), עמ' 95; סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' 317; וכן: ט' בארי, 'תפילה ופיוט בבבל במאה העשירית ובמאה האחת-עשרה', מסורת הפיוט, ב (תש"ס), עמ' 90.
- 12 קרובות י"ח הן מערכות פייטניות המציעות תיקון פיוטי לכל ברכות העמידה. ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1) עמ' 199–202. אליצור הבהירה לאחרונה שכלל הנראה סוג הסליחות לא היה ידוע בפייטנות הקדומה בארץ ישראל, ושרק בעקבות השפעות בבליות התחילו קהילות ארץ ישראל לשלב סליחות בתוך קרובות הי"ח. ראה: ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: הרהורים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ, עט (תש"ע–תשע"א), עמ' 229–248. ואכן נראה שבקהילות ארץ ישראליות אחדות נאמרו קרובות הי"ח לצומות בלי שום תוספת. ראה: א' שמידמן, 'קנינות לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז', תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 242, הערה 6.
- 13 מדובר בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 234.15. מובא בו פיוט החטאנו 'אבותינו חטאו ופשעם' בתוך קרובת הי"ח הקלירית 'אתחיל מהיום' ל"ז בתמוז, לאחר כמה סליחות אחרות (הקרובה ופיוט החטאנו טרם פורסמו).
- 14 דוידזון א 293; ראה: ש"ד לוצאטו, מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, ב, ליורנו תרט"ז, דף נז ע"ב.
- 15 הפיוט טרם פורסם.
- 16 לקרובה זו ראה: ע' פליישר, 'קרובה חמישית לתשעה באב מאת ר' אלעזר בירבי קליר', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' לב–מט.
- 17 הפיוט נדפס אצל ש' ברנשטיין, "'סליחות' בלתי-ידועות לר' יוסף אביתור", סורא, א (תשי"ד), עמ' 30–36; והוא נדפס שוב אצל א' ולנר, עשרת הרוגי מלכות במדרש ובפיוט, ירושלים תשס"ה, עמ' 220–225. בשני הפרסומים הללו התחלת הפיוט היא 'אאלוץ הגות מדוי', על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה

חטאנו לאחר ברכת השלום מצויות בקטעי גניזה רבים.¹⁸ מיקום זה של פיוטי חטאנו מעלה את האפשרות שצור מחצבתה של הסוגה היה תפילת התחנון, שכן תפילה זו נאמרת עם סיומה של ברכת השלום. ואכן ברבים מקטעי הגניזה המתעדים את נוסח הקבע של התחנון היומי, המשפט 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו' משולב באמצעו. נוסחי תחנון בקטעי הגניזה כוללים בדרך כלל שתי פסקאות: 'רחום וחנון' ופסקת 'ואנחנו לא נדע'; המשפט 'חטאנו צורנו' מופיע בסוף הפסקה הראשונה. דוגמה לכך היא נוסח התחנון שבכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.46:

רחום וחנון חטאנו לפניך רחם עלינו / אב הרחמן חטאנו לפניך רחם עלינו / מלא זכיות חטאנו לפניך רחם עלינו / ארך אפים ורב חסד חטאנו לפניך רחם עלינו / נושא

Or. 1080.1.2. אולם בכל שאר קטעי הגניזה ששרדה בהם התחלת הפיוט, הגרסה היא 'אאלוף הגות מריי' (כך בכתב היד שצוטט בפנים, וכן בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2196.10; שם ENA 2209.11; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 139.141; שם T-S NS 198.90; שם T-S NS 276.157; כ"י פריז, אוסף מוצרי VIII.337; שם VIII.349). יצוין כי בכ"י קיימברידג' T-S NS 276.157 התחיל המעתיק וכתב 'אאלוף מדיי' ואז הפסיק וכתב מחדש 'אאלוף הגות מריי'.

18 ראה למשל: (א) בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H4.16 באה קרובת י"ח לעצירת גשמים ('קרב אורך לענייה; ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 185–186). הקרובה מועתקת מסוף החטיבה השישית ואילך, ולאחר ברכת השלום בא פיוט חטאנו ('אערוך חין שועי' לשמואל בירבי הושענא; ראה: י' יהלום ונ' קצומטה, יוצרות רבי שמואל השלישי: מראשי ההנהגה בירושלים במאה העשירית, ב, ירושלים תשע"ד, עמ' 971–974). (ב) בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3551.6 באה קרובת י"ח לתענית ציבור (התחלת הקרובה לא שרדה; היא מסתיימת 'השם גבולך שלום'). אין סליחות בתוך הקרובה, אך עם סיום ברכת השלום בא פיוט חטאנו ('אל שוכן שמי שפרה; טרם פורסם). (ג) בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 208.35 באה קרובת י"ח לתענית ציבור (שרדו ממנה מילים בודדות בלבד), ולאחר ברכת השלום בא פיוט חטאנו ('אלה אזכרה ונפשי עלי נפשי / בהלו נרו עלי ראשי; הפיוט שונה מן הפיוט המוכר 'אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה' והוא טרם פורסם). (ד) בכ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי 17/2849), דפים 56–70 באה קרובת י"ח ('זירא אלהים חרב' לתענית אסתר מאת מבורך בן דויד; טרם פורסמה; התחלתה מועתקת בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 325.95), ולאחר ברכת 'עושה השלום' בא פיוט חטאנו מאת אותו הפייטן ('יי מה רבו צרי; ראה: סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ונציה רפ"ג, דף פא ע"ב). (ה) בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 129.138, המתעד סדר תפילה דומה לזה שבקטע הקודם, באה בצדו האחד החטיבה של ברכת ההודאה של קרובת י"ח ('זירא אלהים חרב; ראה עליה לעיל בסעיף הקודם בהערה זו); הדף קרוע בנקודה זו, וצדו השני פותח בתחילת פיוט חטאנו מאת אותו הפייטן ('יי מה רבו צרי; ראה לעיל בסעיף הקודם). נוסף על חמשת הקטעים הללו יש לציין למספר קטעים שאין בהם העתקה של העמידה, אך מועתקת בהם סדרת סליחות ופיוטי חטאנו. הפיוטים באים לכאורה ברצף אחד, אך לאחר הסליחות נרשמה פסקת 'ואל יעכב' – פסקת גישור לסוף ברכת 'סלח לנו' – ולאחריה ציון לחתימת ברכת הסליחה, ומכאן שהסליחות נאמרו בתוך הברכה, ואילו פיוטי החטאנו נאמרו לאחר מכן, במעמד נפרד. ראה: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3278.22; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.64; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3445.22 (בכתב יד אחרון זה לא נרשמה חתימת ברכת הסליחה, אך לאחר פסקת 'ואל יעכב' מובא תה' יט 15, המסמן את סוף העמידה).

עון ועובר על פשע חטאנו <לפניך> רחם <עלינו> / עשה למען שמך הגדול הגבור והנורא שיתגדל ויתקדש שמך בעולם רחם עלינו / חטאנו צורינו סלח יוצרינו 'ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו' (דה"ב כ 12) / 'זכור רחמך יי וחסדיך כי מעולם המה' (תה' כה 6) / 'אל תזכור לנו עונות ראשונים מהר יקדמונו רחמך כי דלוננו מאוד' (שם עט 8) / 'קומה עזרתה לנו ופדינו למען חסדיך' (שם מד 27) / 'הי חסדך יי עלינו כאשר ייחלנו לך' (שם לג 22) / 'אם עונות תשמר יי מי יעמוד' (שם קל 3) / 'כי עמך הסליחה למען תורא' (שם 4) / 'כי הוא ידע יצרינו וזכר כי עפר אנחנו' (שם קג 14) / 'עזרינו אלהי ישעינו על דבר כבוד שמך והצילנו וכפר על חטאתנו למען שמך' (שם עט 9)

שילובו של המשפט 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו' בפסקת 'רחום וחנן' חוזר ונשנה בכתבי יד רבים.¹⁹ קרוב אפוא לשער שפיוטי חטאנו התפתחו כהרחבה פיוטית למשפט זה. אמנם בקטעים שתיארת למעלה הועתקו פיוטי חטאנו מיד עם סיומן של קרובות י"ח, לאחר החטיבה שכנגד ברכת השלום וללא אזכור של תחנון. אך ככלל העתקות של פיוטים מן הגניזה נוטות לחסכנות ולקיצור, ולרוב אין בהן אלא היחידות המפויטות בלבד, בלי פסקאות הקבע שנאמרו ביניהן.²⁰ מכל מקום קיימים גם קטעי גניזה שהפיוטים באים בהם בהקשר ליטורגי מלא, ויש מהם המתעדים את השילוב של פיוטי חטאנו בתוך פסקת 'רחום וחנן'. כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 204.21: תחילה מועתקת פסקת הקבע 'רחום וחנן חטאנו לפניך רחם עלינו והושיענו חטאנו צורינו סלח לנו יוצרנו'; ולאחר מכן באים הכותרת 'חטאנו' ופיוט חטאנו מאת חביב בר יצחק ('אגדיל כים נהמתי').²¹ התופעה עולה גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H5.122, שגם בו בא פיוט חטאנו בסוף פסקת 'רחום וחנן'.²²

19 ראה למשל: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.102; שם T-S NS 134.95; שם T-S NS 138.50; שם T-S NS 151.76; שם T-S NS 195.3; שם T-S NS 196.19; שם T-S NS 271.68; שם T-S NS 8H9.12; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2017.8-9 ENA + כ"י לונדון, הספרייה הבריטית T.11-16 Or. 5557; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2431.14 ENA. כתבי יד אלו מוחזקים כולם ככתבי יד בבליים, אך גם בכתבי יד ארץ ישראלים באה לשון 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו' בתחנון. ראה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 195.47; שם T-S K 27.33b (לאפיון הארץ ישראלי של קטעים אלו ראה: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 298, 302), וכן בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 5557 I.53, שהוא כנראה המשך לא ישיר של כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 195.47 (בקטע ההוא בא תחנון לשחרית, ובקטע זה מובא תחנון למנחה). אמנם צריך לומר כי בצד כתבי יד אלו בקטעים רבים פסקת 'רחום וחנן' מופיעה בלי המשפט 'חטאנו צורנו', בעיקר במנהג הבבלי. כך למשל בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2017.12-13 ENA ובכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין.³⁰

20 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55, הערה 39.

21 דוידון ד 409; ראה: ר' כלפון, שפתי רננות, ונציה 1711, עמ' 19-20.

22 בכתב יד זה באות סליחות לעצירת גשמים בתוך נוסח הקבע של העמידה. עם סיום העמידה באה הוראה

יתר על כן, בשני כתבי יד המחזיקים פיוטי חטאנו לצומות, בא לאחריהם הפיוט 'אדון שמע קולנו בקראנו לך עננו', בעל הרפרן 'אנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו' (דה"ב כ 12).²³ כאמור חלק קבוע מן התחנן הוא פסקה הפותחת בפסוק זה, והופעתו של הפיוט 'אדון שמע קולנו' לאחר פיוטי חטאנו מדגישה כי מקומם של פיוטים אלה בתחנן, לפני פסקת 'אנחנו לא נדע'.²⁴ מתברר אפוא שמקורם הליטורגי של פיוטי חטאנו שונה לחלוטין ממקורם של פיוטי סליחה. בעוד שסליחות התפתחו כהרחבה פיוטית לברכת 'סלח לנו', פיוטי חטאנו התהוו כהרחבה פיוטית למשפט 'חטאנו צורנו' שבתחנן. הדבר בא לידי ביטוי גם בשמות הפיוטים: סליחה מכאן וחטאנו מכאן; והמינוח הקבוע בקטעי הגניזה משקף מודעות מלאה להבחנה זו: כמעט אין מוצאים את המונח סליחה בכותרות שלפני פיוט חטאנו;²⁵ בדרך כלל רשום בכותרות אלה 'חטאנו' או 'חטאנו צורינו', ולעתים 'ידידי' או 'תחנן'.²⁶

מאפיין ליטורגי נוסף המבחין הבחנה חדה בין סליחות ובין פיוטי חטאנו הוא אמירתן של י"ג המידות. כאמור בסופי העתקות של סליחות בא תמיד הציון 'אל מלך' (או 'אל הוריתנו'), המציין את קטע הפתיחה המוביל לאמירת י"ג המידות. לעומת זאת לאחר פיוטי חטאנו אין בדרך כלל ציון כזה; פיוטי חטאנו מסתיימים לא באמירת י"ג המידות אלא באמירה אחרונה של הרפרן 'חטאנו צורנו סלח לנו ויצרנו'.²⁷

פיוטי חטאנו נבדלים מסליחות גם בימים שנועדו להיאמר בהם. אמירת פיוטי סליחה בברכת

לנפילת אפיים ולאמירת פסקת 'רחום וחנן', ובסוף פסקה זו בא פיוט חטאנו ('אודה עלי פשעי'; ראה: ולנר, עשרת הירוגי מלכות [לעיל הערה 17], עמ' 281–286).

23 כך בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 136.41, המחזיק פיוטי חטאנו לתענית אסתר ('א' [...]) יפת פעמים בהיותה יושבת'; 'אדיר אשר ברוחו שמים שפרה'; שניהם טרם פורסמו, וכן בכ"י קיימברידג' ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.8, המחזיק פיוט חטאנו לתשעה באב ('אאלוף הגות מריי' ליוסף אבן אביתור; ראה עליו לעיל הערה 17). הפיוט 'אדון שמע קולנו' מתפרסם להלן בסעיף ג.

24 עדות נוספת לכך יש בכ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי 2849/17), דפים 56–70, שנוכר לעיל בהערה 18; לאחר פיוט החטאנו בא פיוט נוסף בעל הרפרן 'שוב מחרון אפך', ולאחר מכן רשום: 'אנחנו לא נדע וג'.

25 ידוע לי חריג אחד בלבד לכלל זה בקטעי הגניזה: בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 129.85, רשום בכותרת 'סליחות לחטאנו'.

26 הכותרת 'ידידי' מופיעה לפני פיוטי חטאנו בארבעה קטעי גניזה: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 4007.4; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H5.204; כ"י פריז, אוסף מוצרי II.234; כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 50 (נויבאואר וקאולי 2687/6), דף 38 (בכתב יד אחרון זה כתוב בכותרת: 'ידידי חטאנו'). וכבר כתב פליישר: 'מצד תוכנו קרוב ה"חטאנו" להיות מעין ידידי מפוייט' (פליישר, שירת הקודש [לעיל הערה 1], עמ' 203). לקשר שבין פיוטי חטאנו ובין פסקת הוידוי של יום הכיפורים ראה להלן בסעיף ד. המונח תחנן עולה פעם אחת, בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.58.

27 יוצאים מכלל זה כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.136; שם T-S NS 241.13; כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי 2849/7), דפים 4–11; שם heb. e. 35 (נויבאואר וקאולי 2720/6), דפים 15–16. ויש לציין גם את כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3000.18–19, בדף הראשון של הקטע בא פיוט חטאנו ('אאלוף הגות מריי' ליוסף אבן אביתור; ראה עליו לעיל בהערה 17),

'סלח לנו' בתפילת העמידה הוגבלה לימות הצום בלבד, ואילו אמירת פיוטי חטאנו במעמד תחנון מתועדת גם בימות החול שאינם ימי צום. בסידור רב עמרם גאון יש סדר תחנון לימי שני וחמישי הכולל בתוכו פיוט חטאנו קצר ('אדון הרחמים שוכן מרומים'),²⁸ והתופעה עולה גם בקטעי גניזה אחדים.²⁹

פיוטי חטאנו שונים אפוא מן הסליחות הן בהתהוותם והן בתפקידם הליטורגי, ולפיכך נראה שיש לסווגם כסוג פיוט בפני עצמה.

ג

השימוש בפיוטי חטאנו במרכז תפילת התחנון אינו מוגבל לצומות החלים בימות החול, אלא מתועד גם בצום יום הכיפורים. אדגים את התופעה מתוך כתב יד של תפילות יום הכיפורים המורכב מארבעה קטעי גניזה: כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 1142; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S NS 197.13; T-S NS 131.2; T-S NS 158.10.³⁰ כתב היד כולל 54 עמודים, והוא מחזיק מחזור כמעט שלם לתפילות יום הכיפורים, החל ממנחה של ערב יום הכיפורים ועד תחילת תפילת נעילה. מנהגו של המעתיק באמירת תחנון בסופי תפילות יום הכיפורים מתברר מכמה מקומות בכתב היד. בסוף תפילות שחרית ומוסף, לאחר ברכת השלום, מובאת הוראה לומר תחנון ('רחום וחנן חטאנו').³¹ במדור של ערבית אף מועתק סדר התחנון באופן מלא ומפורט, ואביא אותו כאן בשלמותו כדי להדגים את המנהג:

רחום וחנן חטאנו לפניך. מלא רחמים רחם עלינו והושיענו. רחום וחנן פשענו לפניך.

והדף הבא פותח בהעתקה של פסקת 'אל מלך' וי"ג המידות. אולם אין כל ביטחון ששני הדפים רצופים, וייתכן שהיו ביניהם דפים נוספים.

28 ראה: סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 1), עמ' נז.

29 כך בכ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S NS J 503 (פורסם אצל ש' אברמסון, 'לתולדות ה"סידור"', סיני, פא [תשל"ז], עמ' קצב-קצג) וכן בכ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 34 (נויבאואר וקאולי 2716/10), דף 35.

30 על צירופם של שלושת הקטעים מאוסף קיימברידג' אני אסיר תודה לפונקציית 'הצעת צירופים' שבאתר הגניזה של מפעל פרידברג, שהיא פרי מחקרם המשותף של ד"ר אהרן שויקה ופרופ' יעקב שויקה (גנזים) עם פרופ' נחום דרשוביץ ופרופ' ליאור וולף (הפקולטה למדעי המחשב, אוניברסיטת תל אביב); ועל צירופם של שלושה קטעים אלו לכ"י סנקט פטרבורג עמדה גב' ורד רויאל-קרצ'מר (אוניברסיטת בן-גוריון). תודתי נתונה לכולם.

31 למשל כך לשונו בסוף תפילת מוסף: 'קול רחום וחנן חטאנו אלד'י תקדם ד'כרה פי מעריב' (יאמר 'רחום וחנן חטאנו', שכבר נזכר קודם במעריב). תפילת מנחה נזכרת בכתב היד בהוראה קצרה המפנה לתפילת שחרית, ומסתבר שגם בתפילה זו נאמר תחנון, כמו בשחרית. מנהג אמירת תחנון בסופי התפילות של יום הכיפורים מתועד בקטעי גניזה רבים; ראה למשל: כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S Misc. 29.27a; שם T-S NS 156.157; שם T-S NS 158.6.

מלא רחמים רבים רחם עלינו והושיענו. 'אם עֲוִינוּ עָנוּ בָנוּ יִי עֲשֵׂה לַמַּעַן שְׁמִיךְ כִּי רַבּוּ מִשּׁוֹבוֹתֵינוּ לֶךְ חֲטָאנוּ' (יר' יד 7) 'חטאנו אנחנו ואבותינו מנעורינו ועד היום הזה ולא שמענו בקול יי אלהינו' (שם ג 25) 'לך יי הצדקה ולנו בושות הפנים' (דנ' ט 7).
לפניך אני כורע ומשתחוה ומתחנן אדון העולמים אלהי האלהים ואדוני האדונים אל למושעות אביר ישראל איום ונורא אומר ועושה 'אל אמונה ואין עול' (דב' לב 4) 'אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש' (איוב יב 10) 'כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך' (דנ' ט 18) מה נאמר מה נדבר מה נצטדק אין לנו פה להשיב ולא מצח להרים ראש כי עונותינו רבו מלמנות וחטאתינו עצמו מלספר. ואתה הוא אלוה הסליחות יודע הנסתרות אך אפים בורא עולמו במדת רחמים גדול גבור ונורא דר בשחקים דיין עליונים ותחתונים דיין אלמנות ואבי יתומים. 'חטאנו ועוינו ופשענו'³² והרשענו ומרדנו וסור ממצותיך וממשפטיך' (שם 5) הטובים והישרים 'לך יי הצדקה ולנו בושות' (שם 7)³³ הושחרו פנינו מפני אשמתנו ונכספה³⁴ קומתנו מפני עונותינו. 'אלהי בושתי ונכלמתי להרים' פני אליך כי עונותינו רבו למעלה ראש ואשמתנו גדלה עד לשמים' (עז' ט 6) אין בנו מעשים. עשה עֲמָנוּ לַמַּעַן שְׁמִיךְ כְּמוֹ שֶׁהִבְטַחְתָּנוּ עַל יְדֵי נְבִיאֶיךָ:

'לַמַּעַן שְׁמִי אֶאֱרִיךְ אִפִּי וְתַהֲלִי אַחֲטָם לֶךְ לְבַלְתִּי הַכְרִיתֶיךָ' (יש' מח 9) 'לא למענכם אני עושה בית ישראל כי אם לשם קדשי' (יח' לו 22) 'לא לנו יי לא לנו כי לשמך תן כבוד על חסדך ועל אמתך. למה יאמרו הגוים איה אלהיהם' (תה' קטו 1–2) אָנָּה יִי 'אל תִּיפֶן אֶל קִשִּׁי הָעַם הַזֶּה וְאֵל רִשְׁעוֹ וְאֵל חֲטָאוֹ' (דב' ט 27) 'סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך וכאשר נשאת לעם הזה ממצרים ועד הנה. ויאמר יי סלחתי כדבריך' (במ' יד 19–20) 'יי שמעה יי סלחה יי הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך' (דנ' ט 19).

חֲטָאנוּ צוֹרֵינוּ סָלַח לָנוּ יוֹצְרֵינוּ

אֶתָּאנוּ עֲדִיךָ לְבִקֵּשׁ מַחִילָה

בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים עֲוֹנוֹתֵינוּ תִּמְחֹלָה

נוסח הפנים: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 131.2.

מקורות נוספים: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 114.23 (כולו, לקוי, א); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1192.9 (כולו, ב); שם ENA 3497.4 (טורים 22–32, ג); כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס G 40-41 (כולו, ד).
בכ"י ג הפיוט מובא כסליחה ולא כפיוט חטאנו; ראה על כך להלן בסעיף ו.

חילופי נוסח: 2 הרבים] ליתא א

- 32 תיבה זו חסרה בפסוק, וככל הנראה נוספה כאן בטעות. ואכן היא איננה מופיעה בהעתקת הפסקה בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 1139.
33 נראה שצריך להשלים כאן: 'הפנים', על פי המשך הפסוק.
34 כך בכתב היד, אך כנראה צ"ל: 'ונכפפה', על פי נוסח הפסקה בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.122; כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס G 40-41; כ"י פריז, כ"י IV.A.3.
35 בפסוק: 'להרים אלהי'.

גְּדוֹל הַעֲבֵר מִגְּדֵי רָשָׁע וְעוֹלָה
כִּי יַעֲבֹר וְאַשְׁמוּרָה בְּלִילָה
חטאנו

5 דְּלִתִּיךְ דְּפִקְתִּי לְמִצּוֹא תַעֲלָה
הַעֲתֵר לְמוֹל עוֹלָה

וּרְפָאָה מִכָּל נֶגַע וּמַחֲלָה
מִחוּרָב בְּיוֹם וּמִקָּרַח בְּלִילָה
פז>מון<

10 וְדוֹנוֹת כֶּפֶר לְעֵדֶת סְגוּלָה
חֲטָאָה הַעֲבֵר וּסְמוּךְ נִפְלָה
טְהֵרָה מִכָּל חֲטָא וְנִהְיָה בְּחֻמְלָה
בְּעֵמוּד עֲנָן יוֹמָם וּבְעֵמוּד אֵשׁ לַיְלָה
חטאנו

15 יְהִי קִבֵּל תַּפְלָתֵינוּ כְּמִנְחָה וְעוֹלָה
כִּי נִשְׁאָרְנוּ בְּגוֹיִם לְקִלְלָה
לְמַעַנְךָ שִׁימְנוּ לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה
יוֹמָם הַשֶּׁמֶשׁ לֹא יִכְפֹּה וִירַח בְּלִילָה
חט>אנו<

מִחֲנֻנֶיךָ עֲנֵם נוֹרָא עֲלִילָה
נְהַלֵּם לְעִירְךָ בְּעוֹז וְלִתְהִלָּה

3 העבר[העביר ד' 4 כי] כיום- אתמוול נוסף לפניו א' כיום אתמוול נוסף לפניו ב' 6 למול[למי לא ב' 9 ודונות[ודונינו ד' 12 אש[איש ד' 13 תפלתינו[תפלתנו ב' תפלותינו ד' 14 לקללה[קללה ד' 15 שימנו[שימינו ד' 18 נהלים[ולתהלה[ותהילה ד' | בעוז ולתהלה[בשיר ותהלה ב'

ביאור: 3 גדול: הקב"ה. 4 כי [...] בלילה: תה' צ' 4. נראית גרסת המקבילות, שהציטוט מתחיל בה בתיבות 'כיום אתמוול', ועניינו: הרשע יחלוף תוך יום, או תוך אשמורת לילה אחת. 5 תעלה: רפואה (למקור התיבה השווה: יר' ל' 13). 6 העתר למול עולה: הטור חורג בקיצורו, והנוסח נראה משובש. כ"י ב גורס: 'למי לא עולה', ועניינו כנראה: לכנסת ישראל, שאין בה עוולה ואי צדק; אך גרסה זו עילגת ואיננה מתאימה לנימת הפיוט. ואולי צ"ל: 'למי זאת עולה' (כנסת ישראל, על פי שה"ש ג' 6; ח' 5). 7 ורפאה [...] ומחלה: סלח לה על כל חטאותיה. 8 מחורב [...] בלילה: על פי יר' לו' 30. 9 עדת סגולה: עם ישראל (שמ' יט' 5 ועוד). 10 וסמוך נפלה: סמוך אותה מנפילתה, קומם אותה; והשווה לטור 15 בפיוט 'אדון שמע קולנו' להלן; והעניין על פי תה' קמה 14. 12 בעמוד [...] לילה: על פי במ' יד' 14. 15 לשם ולתהלה: צפ' ג' 20. 16 יומם [...] בלילה: תה' קכא 6. 17 מחנניך ענם: ענה על תפילת המתחננים לפניך. נורא עלילה: הקב"ה (תה' סו' 5). 18 בעוז ולתהלה: הצירוף אינו הגיוני, ונראה שצ"ל: 'ותהלה', כגרסת המקבילות. 19 שיחם יערב: השווה: תה' קד 34.

שִׁיחַם יַעֲרֵב כְּקָרְבֵּן הָעוֹלָה
עַל מוֹקְדָה עַל הַמִּזְבֵּחַ כָּל הַלֵּילָה 20
פז>מון<

עֲנִינֵנו רְאֵה וְדָלֶת אֶל תַּנְעוּלָה
פָּתַח לָנוּ שַׁעֲרֵי תַעֲלָה
צָמַח תַּצְמִיחַ לָנוּ רוּחַ וְהַצְלָה
כַּתְּשׁוּעַת וַיְהִי בַחֲצֵי הַלֵּילָה
פז>מון<

קִבֵּץ עֲמָךְ בְּשִׁמְחָה וְגִילָה 25
רַחֵם תִּרְחַמֵּם פִּי מִקֶּתֶם נַחֲלָה
שִׁית בְּרִכְתֶּיךָ סֵלָה
קוֹרֵא לְאוֹר יוֹם וְלַחֲשֹׁךְ קָרָא לַלַּיְלָה
פז>מון<

תַּכְתִּיבֵנו לַחַיִּים בְּסֵפֶר סְלִיחָה וּמַחֲלָה
יִהְיֶמוּ רַחֲמֶיךָ עַל אוֹם נִדְגָלָה 30
קִבְּצָם אֶל הַמְּנוּחָה וְאֶל הַנַּחֲלָה
יוֹם יוֹדֵעַ לֵי לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה
פז>מון<
כמול³⁶

19 שִׁיחַם יַעֲרֵב) סִיחַם עֲרֹב ב' 22 תַּעֲלָה) תַּפְלָה ג' 23 רוּחַ) רִיחַ ג' 26 תִּרְחַמֵּם) תִּרְחִים ד' מִקֶּתֶם) מִכְתָּם בַּגֹּד 27 שִׁית) עֲלֵהֶם
נוֹסֵף אַחֲרָיו ג' 28 קוֹרֵא) קָרָא ג' 29 תַּכְתִּיבֵנו) תַּכְתִּבְנוּ בַּג' לַחַיִּים) בְּסֵפֶר חַיִּים ג' סְלִיחָה וּמַחֲלָה) מַחֲלָה וּסְלִיחָה ב' פֶּרְנֶסָה
וְכִלְכְּלָה ג' 30 יוֹדֵעַ) נָא נוֹסֵף אַחֲרָיו ב' אֶל אוֹם) חוֹנֵן אוֹם זֶרַע ג' נִדְגָלָה) נִדְלָגָה (כָּרִי) ד' 32 יוֹם) בַּיּוֹם אֶחָד הוּא ג'

19–20 הָעוֹלָה [...] הַלֵּילָה: וי' 2. 22 תַּעֲלָה: רַפּוּאָה, סְלִיחָה. 23 צָמַח: מוֹשִׁיחַ בֶּן דָּוִד (זכ' ו' 12). אֶפְשֶׁר
גַּם לִנְקֹד אֶת הַתִּיבָה כְּצוֹרֶת מִקּוֹר הַמַּחְזָקֶת אֶת הַפּוֹעֵל, אֵךְ נִדְרַשׁ לִכְךָ מִקּוֹר בְּבִנְיִן הַפְּעִיל, וְלִכְךָ נִיֻּקְדָּתִי כֶּשֶׁם
עֲצָם. רוּחַ וְהַצְלָה: וְגַם רוּחַ וְהַצְלָה. 24 כַּתְּשׁוּעַת [...] הַלֵּילָה: כְּמוֹ בְּשַׁעֲרֵי יִצְיָאָה מִצְרַיִם; הַשּׁוּוֹה: מִיכָּה ז' 15.
וַיְהִי בַחֲצֵי הַלֵּילָה: שִׁמ' יב' 29. 26 מִקֶּתֶם נַחֲלָה: צ"ל: 'מִקֶּתֶם', כְּגֵרֶסֶת הַמִּקְבִּילוֹת. לִלְשׁוֹן הַשּׁוּוֹה: יר' י' 19;
ל' 12; ג' 19 ('נַחֲלָה' הוּא מִלְשׁוֹן 'חֹלִי'; רַאֲהוּ פִירוּשׁ רַש"י ליר' י' 19, וְכֵן פִּירוּשׁ ר' יוֹסֵף קָרָא שֶׁם).
27 שִׁית בְּרִכְתֶּיךָ: יֵשׁ לְהוֹסִיף (עַל פִּי הַמִּקְבִּילָה וְהַמִּקְצָב): 'שִׁית עֲלֵיהֶם בְּרִכְתֶּיךָ'. 28 קוֹרֵא [...] לַיְלָה:
בר' א' 5; וְהַפִּיטֵן הַחֲלִיף אֶת הַתִּיבָה 'וַיִּקְרָא' שֶׁבַתְחִילֵת הַפִּסּוֹק בְּצוֹרֶת הַבִּינוּנִי 'קוֹרֵא' כְּדִי לְהַפּוֹךְ אֶת הַצִּיטָּה
לְכִינוּי לְהַקְב"ה. 29 סְלִיחָה וּמַחֲלָה: לְמִילִים אֵלּוּ שִׁינוּי נֹסֵחַ מִשְׁמַעוּתִיִּים, אֵךְ גֵּרֶסֶת כ"י ב' ('מַחֲלָה וּסְלִיחָה')
בִּלְתִּי אֶפְשָׁרִית בְּשֶׁל הַחֲרוּז, וְאֵילּוּ גֵרֶסֶת כ"י ג' ('פֶּרְנֶסָה וְכִלְכְּלָה') אֶפְשָׁרִית מִבְּחִינָה זוֹ, אֵךְ נֹסֵחַ הַפָּנִים מֵתֵאִים
הֶרְבֵּה יוֹתֵר לְנִימָה הַכִּלְלִית שֶׁל הַפִּיט וְלִסְגָּה חֲטָאנוּ. 30 אוֹם נִדְגָלָה: כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל, עַל פִּי שֶׁ"ש ו' 4.
31 אֶל הַמְּנוּחָה וְאֶל הַנַּחֲלָה: דב' יב' 9, וְכֵאֵן הוּא כִינוּי לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. 32 יוֹדֵעַ [...] לַיְלָה: זכ' יד' 7.

ואם עשינו כאִלְתִּינוּ ראה והבט שוממותינו 'כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו'
(דנ' ט 18) רחנונינו (!) חפץ.

שׁוֹכֵן מְעוֹנִים / קֶבֶץ מְפוֹזִים³⁷
מֵאַרְבַּע פִּינִים / לְמַתְּנֵים הַיּוֹם וְאַמְרִים:
חֲטָאנוּ צוּרֵינוּ סֶלַח לָנוּ יוֹצְרֵינוּ

יֵי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שׁוֹב מַחְרוֹן אַפִּיךָ וְהִנָּחם עַל הָרַעָה לַעֲמִיךָ' (שמ' לב 12) 'ואנחנו לא נדע מה
נעשה כי אִלֶּךְ'³⁸ עֵינֵינוּ' (דה"ב ב 12) שִׁמְעָה קוֹל תַּחֲנוּנֵינוּ וְרַחֵם עָלֵינוּ.

אָדוֹן שְׁמַע קוֹלֵינוּ
בְּקִרְאֵינוּ לָךְ עֲנֵינוּ
גְּאֻלֵּינוּ שְׁנִית מִיַּד מְעַנֵּינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ
וְאַנְחָנוּ <לֹא נֵדַע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עֲלִיךָ עֵינֵינוּ>

דְּרִשְׁנוֹךְ הַמִּצָּא לָנוּ
הַעֲבֵר נָא אֲשַׁמְתֵּינוּ 5
וְסֶלַח וּמַחֲוֹל וְכַפֵּר לְעוֹנֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ
וְאַנְחָנוּ <לֹא נֵדַע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עֲלִיךָ עֵינֵינוּ>

נוסח הפנים: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 131.2.

מקורות נוספים: כ"י סנקט פטרבורג, ספריית לאומית רוסית, אוסף אנטונין 1139 והמשכו הישיר כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס G 40-41 (כולו, א); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Ar. 36.99 (כולו, ב); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1629.41 (טורים 4-11, בלוי מאוד, ג); כ"י קיימברידג' T-S H 10.124 (טורים 1-20, לקוי מאוד, ד); כ"י פריז, אוסף מוצרי II.288 (טורים 1-19, ה); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 125.3 (טורים 4-24, ו); שם T-S NS 136.41 (טורים 1-9, ז); שם T-S NS 144.31 (טורים 1-21, ראשי תיבות בלבד, והמעתיק דילג על טורים 16-18, ח); שם T-S NS 231.17 (טורים 1-6, ט); שם T-S NS 274.8 (טורים 1-9, י); שם T-S NS 289.30 (טורים 1-4, כ); שם T-S NS 315.135 (טורים 1-15, בלוי מאוד, ל); כ"י קיימברידג', וסטמינסטר קולג' Lit. II 146 (טורים 1-17, א); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 138.88 (טורים 1-11, ס); שם T-S NS 71.34 (טורים 1-2, אין שינויים); כ"י פריז, אוסף מוצרי IV.290 (טורים 7-20, ע); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 138.113 (טורים 10-18, והמעתיק דילג על טור 17, פ); שם T-S NS 152.227 (טורים 1-12 ומחרוזת סיום, צ).

חילופי נוסח: 1 קולינו] קולנו צ 2 ענינו] ענו ט | בקראינו] בקראנו צ 3 גאלינו] וגאלינו | מיד מענינו] ממענינו
בגדהוּכְלִמְנוּסָא מְעֵינֵינוּ א 5 נא] ליתא ח 6 וכפר] ליתא בהוּחְטָלְמִנְסָא | לעונינו] לעוננו טצ | וסלח [...] לעונינו] ושמע
וקבל תעניתינו י

ביאור: 3 גאלינו שנית: על פי יש' יא 11. מענינו: אויבינו, המענים אותנו. 4 דרשנוך המצא לנו: על פי יש'
נה 6. 5 העבר נא אשמתינו: ללשון השווה: שמ"ב כד 10.

37 ביאור: 1 שוכן מעונים: הקב"ה, השוכן בשמים ('מעונים'; השווה: דב' לג 27). מפורזים: השווה: אס' ג 8.

2 פינים: כמו 'פינות'; והשווה: 'יקבץ מארבע כנפות הארץ' (יש' יא 12).

38 בפסוק: 'עליך'.

זְכוּר לָנוּ בְּרִית שְׁלִשֶׁת אֵיתָנִינוּ
חוּסָה נָא וְחִמּוּל וְרַחֵם עָלֵינוּ
טַבַּע בֵּינָם זְדוּנֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ
וְאַנְחָנוּ <לֹא נִדַּע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

יְהִמוּ רַחֲמֶיךָ עָלֵינוּ 10
כִּלְה חֶרֶב וְדָבָר וְרָעָה וְרָעָב מִמֶּנּוּ
לְמַעַנְךָ עֲשֵׂה וְלֹא לְמַעַנֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ
וְאַנְחָנוּ <לֹא נִדַּע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

מִלֵּא מִשְׁאֲלוֹת לְבִינוּ
נַחֲמִינוּ מֵאַבְלֵינוּ
סִמּוֹךְ בַּחֲסָדְךָ³⁹ נְפִילָתֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ 15
וְאַנְחָנוּ <לֹא נִדַּע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

עֲנֵה הַיּוֹם עֲתִירְתֵינוּ
פָּנֵה נָא לְשׁוּעֵתֵינוּ
צַדִּיק הַיּוֹם נִיב שְׁפָתֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ
וְאַנְחָנוּ <לֹא נִדַּע מַה נַּעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

7 [לנו] ליתא בהווינלנצ | שלשת] ליתא בדהוחילנצ | איתנינו | איתנינו א איתנינו ד 8 חוסה נא | חוס בינ | וחמול] ליתא בהווינסעצ | ורחם] ליתא אחרחם ה | עלינו] על שאריתינו י 9 בים] בלב ים אבהוחילנסעצ | זדונינו] זדונינו צ 10 יהמו רחמך עלינו] יש[... למת[...] ה ישר הליכתינו ל | רחמך] הרבים נוסף אחריו אגדסעפ | עלינו] אלינו א 11 כלה] כלא ע | חרב | ודבר] דבר וחרב נצ | חרב [...] ורעב] נא[...] ה | ורעה] ליתא אבגחנעפצ | ממנו] מבינותינו בנצ | חרב [...] ממנו] משטינו ל 12 עשה ולא למענינו] חיש פדות י'שענו] חל | למענינו] למענו צ 13 משאלות לבינו] משאלותינו בחג שאלתינו חט 14 נחמינו מאבלינו] נשא בית בחירתינו[ה] נש[א] בית בח'רתינו ל 15 סמוך [...] נפילתינו] סעדינו [ות]מכיני פ | בחסדך] נא את בנא ל ליתא וח 16 ענה] עני ע | היום] ליתא בנ 17 פנה נא לשועתינו] פדינו מצרותינו ו | נא] אלינו בנע | לשועתינו] חגינינו בע 18 צדק [...] שפתינו] צפה צעקתינו ב צפי צעקתינו ע צור במשפת (כך) צ[...] ה | היום] ליתא ו

7 שלשת איתנינו: שלושת האבות; השווה: 'בירח האיתנים שבו נולדו האבות' (ירושלמי, ראש השנה א, ב [נו ע"ד; טור 664]). 8 זדונינו: החטאים שנעשו בודון. ולענין הטור השווה: מי' 19. 11 חרב [...] ורעב: רוב המקבילות משמיות את 'רעה', ואכן נפוצה מאוד במקרא סדרה של שלושת הפגעים חרב, דבר ורעב (יר' יד 12; כא 7, ועוד רבים). כ"י ג הפך את הסדר כדי להתאים אותו לכתוב ביר' כא 7, אך סדר הדברים שבנוסח הפנים מתועד גם הוא, ביר' לד 17. 15 סמוך [...] נפילתינו: העניין על פי תה' קמה 14, והשווה טור 10 בפיט 'אתאנו עדיך' לעיל. 16 עתירתינו: תפילתנו.

39 כאן טעה המעתיק וכתב 'בחסך', וכנראה משום כך חזר והעתיק את המחרוזת כולה אחרי טור 21. התיבה 'בַּחֲסָדְךָ' מועתקת בפנים על פי העתקה שנייה זו.

קַבֵּל צוּמִינוּ וְתַעֲנִיתֵינוּ

רְצֵה נָא וְדוּיֵנוּ

20

שְׁעָה שְׁוֹעֵתֵינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ

וְאִנְחָנוּ <לֹא גִדַּע מָה נַעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

תִּיטֵב לְפָנֶיךָ תְּשׁוּרַת מַהֲלֵינוּ

תִּקְשִׁיב לְגִיבָנוּ

תִּנְהַלְנוּ לְצִיּוֹן בְּרָנָה וּלְעִירָךָ תַעֲלִינוּ / וְרַחֵם עָלֵינוּ

וְאִנְחָנוּ <לֹא גִדַּע מָה נַעֲשֶׂה כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ>

אבינו מלכינו אלהינו חונינו וענינו כי אין בנו מעשים עשה עמנו צדקה וחסד למען שמך והו[שיענו].

'ואנחנו לא גידע מה נע[שה] כי עליך עינינו' (דה"ב כ 12) 'זכור רחמיך י[י] וחס[ד]ך כי מעולם המה' (תה' כה 6) [ז]כור לנו 'ברית ראשונים' (וי' כו 45) ו'אל תזכר לנו עונות [ר]אשונים מהר יקדמונו רחמיך כי דלונו [מ]אד' (תה' עט 8) 'כי שחה לעפר נפשינו [דב]קה לארץ בטנינו: קומה עזרתה לנו ופדינו למען חסדיך' (שם מד 26–27) 'יהי חסדך יי עלינו כאשר ייחלנו לך' (שם לג 22) 'אם עונות תשמר יה יי מי יעמוד: כי עמך הסליחה למען תורא' (שם קל 3–4)

'ברוגז רחם תזכור'⁴⁰ (תב' ג 2) / ברוגז אהבה תזכור / [בר]וגז [...] תזכור / ב[רוגז] שבועה [תזכור] / ברוגז[ז] [...] איש [תם] יושב אוהלים תזכור / ברוגז [מ]שה רבינו ואהרן קדוש תזכור / ברוגז כל הנביאים והחסידים תזכור

'יי הושיעה המלך יענינו ביום קראינו' (תה' כ 10) 'כי הוא ידע יצ[ר]ינו זכור כי עפר אנחנו' (שם קג 14) 'עזרינו אלהי ישעינו על דבר כבוד שמך והצילינו וכפר על חטאתינו למען שמך' (שם עט 9) 'למענך אלהי'⁴² 'וסלחת לעוני כי רב הוא' (שם כה 11) / 'יי שמעה'⁴³ [...]

21–19 מחרות חלופית: קומה עזרתה לנו / רחמנו ובנה בית מקדשינו / שדי תשמע ותקשיב קולינו ב 19 קבל זה נוסף לאחרי ע' קבל צומינו ותעניתינו ק[...]. היה קרוב לשועינו ה[ק]ר ב קץ פדותינו ו' צומינו [ליתא ח 20 רצה] ורציע' רצה נא ודוינו [ר]א[ה] ענינו ועמלינו ו' רצה נא [רצה ד' נא] (כך) א' ליתא ע' ודוינו ו' וידוינו ד 21 שועתינו [תחנונו-גינו-ח 22–24 ליתא ב 23 לגיבנו] לבבינו (?) א 24 ולעירך תעלינו תחיש ישעינו ו' מחרות אחרונה חלופית: שובה בחסדך שבותינו / תבא לפניך תפלתנו / תרצה צומנו ותעניתינו / ורחם עלינו מ שמע היום שועתנו / תבוא לפניך תפלתנו / ורחם עלינו צ

22 תשורת מהללינו: התפילה שאנו מגישים לפניך כקרבן, שהוא בבחינת מתנה (תשורה) לקב"ה. השווה למשל: תה' עו 12. 23 לגיבנו: לדיבורנו, כלומר לתפילתנו.

40 ידועה במחקר ליטניה אחרת הפותחת באותן התיבות ('ברוגז רחם תזכור ברוגז אהבה תזכור'; ראה: שפתי רגנות [לעיל הערה 21], דף ז ע"א; דוידון ב 1397). אך שני הטקסטים שונים זה מזה לחלוטין.

41 לכאורה צריך להשלים כאן 'עקב', אך התיבה איננה מתאימה לשרידי האותיות שבכתב היד.

42 בנקודה זו כתב המעתיק 'כי' וחזר ומחק, ונראה שהתבלבל בין 'למען שמך ה' וסלחת לעוני כי רב הוא' (תה' כה 11) ובין 'למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך' (דנ' ט 19), המובא לעיל.

43 כאן נקטע כתב היד. ייתכן שזה ציון לפסוק ה' שמעה תפילתי ושועתי אליך תבוא' (תה' קב 2).

מקור זה מדגים את סדר התחנן ליום הכיפורים, וגם כאן פיוט חטאנו משובץ באמצע סדר התחנן. כמו בימות החול, סדר התחנן פותח בפסקת 'רחום וחנן', ולקראת סופו באה פסקת 'אנחנו לא נדע'; וכמו בכמה מן הצומות האחרים, בא כאן הפיוט 'אדון שמע קולנו', בעל הרפרן 'אנחנו לא נדע'. ברם סדר תחנן זה נרחב הרבה יותר מסדר התחנן של ימות החול שהדגמתי לעיל. בין היתר אציין שבתחילת התחנן נוספה פסקת 'לפניך אני כורע ומשתחוה',⁴⁴ ולאחר פיוט החטאנו נוספה פסקת 'ואם עשינו כאִלְתִּינו'. שתי הרחבות אלו מתועדות גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 38a.45 ובהמשכו הישיר שם T-S NS 277.160, שגם בו באים פיוטי חטאנו ליום הכיפורים בהקשר של תחנן. כתב היד פותח בהוראות לעמידת נעילה, ולאחר מכן באה הוראה לומר 'לפניך אני כורע וגו'. מיד אחר כך באים שני פיוטי חטאנו: 'אשא לבבי אל כפים' ו'אפאר שמך אדיר באדירים',⁴⁵ ובסופם יש ציון לאמירת פסקת 'ואם עשינו'.

קטעי גניזה רבים נוספים מתעדים את אמירתם של פיוטי חטאנו בתחנן ביום הכיפורים. בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 1139 ובהמשכו הישיר כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס G 40-41 מועתק סדר תחנן כמעט וזה לסדר התחנן שהדגמתי לעיל.⁴⁶ בשלושה כתבי יד פיוט החטאנו 'אשא לבבי' לתפילת נעילה משולב בתוך פסקת 'רחום וחנן'.⁴⁷

44 לימים נכללה פסקת 'לפניך אני כורע ומשתחוה' גם בתחנן של ימות החול, כפי שמתועד בסידור הרמב"ם, על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה 80 Hunt; ראה: גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט (לעיל הערה 18), עמ' 204. אולם בקטעי הגניזה לא מצאתי שימוש בפסקה זו בתחנן של ימות החול.

45 לפרסום שני פיוטים אלו ראה: ע' הכהן, 'כמהה יונתך בקול ערב / לך כיונה לעת ערב: קטעים מקומפוזיציה קדומה לתפילת הנעילה', א' בוק (עורך), וביום צום כיפור ייחתמו: קובץ מאמרים על יום הכיפורים, אלון שבות תשס"ה, עמ' 232–234, 256–258. ברם בפרסום זה הפיוט 'אפאר שמך אדיר באדירים' מופיע כרשות לקדושתא לנעילה, וכך הוא שימושו על פי רוב (למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 144.19 ובכתבי יד רבים); השימוש שלו כפיוט חטאנו הוא חריג בעליל.

46 וזה סדר הדברים בכתב היד: פסקת 'לפניך אני כורע ומשתחוה' (אמנם הפסקה קטועה בתחילתה, אך לשונה זהה כמעט ללשון פסקת 'לפניך אני כורע ומשתחוה' שהועתקה לעיל בפנים); פיוט החטאנו 'אתאנו עדיך לבקש מחילה'; פסקת 'ואם עשינו'; פסקת 'אנחנו לא נדע'; הפיוט 'אדון שמע קולנו'; פסקת 'אבינו מלכנו'. תודתי נתונה לידידי ד"ר עזרא שבט, שהסב את תשומת לבי לכ"י מנצ'סטר.

47 שלושת כתבי היד הם: (א) כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. f. 21 (נויבאואר וקאלי 2727/1), דפים 1–21 – כתב יד מוקף מאוד, הכולל העתקה של הקדושתא לנעילה 'את דלתותיך דפקנו חנון' עם השלמת הקרובה 'שמש טרם יפנה'. בכתב היד סליחות רבות וגם פיוט החטאנו 'אשא לבבי'. הסליחות משולבות בתוך העמידה, בברכת קדושת היום, ובלוויית י"ג המידות, ואילו פיוט החטאנו בא לאחר ברכת השלום, כשלפניו פסקת 'רחום וחנן' ואחריו המשפט 'אנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו', ובלי ציון לאמירת י"ג המידות. לפרסומם של טקסטים אלו ולדין בכתב היד כולו ראה: הכהן, כמהה יונתך (לעיל הערה 47), עמ' 232–258. (ב) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 133.56 – גיליון בעל שני דפים לא רצופים; בדף האחד מועתקים סוף של פיוט 'מי אל כמוך' וחתימת ברכת קדושת היום, שלוש הברכות האחרונות של העמידה וליטניה המתחילה 'עננו אבינו עננו / עננו בוראנו עננו' (תחילת הליטניה דומה לפיוט שנדפס אצל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 54, אך לאחר ארבעת הטורים הראשונים באים שם צירופים של שתי תיבות או יותר [האל הנאמן', 'ותיק וחסיד' וכו'], ואילו בכתב יד זה הכינויים לקב"ה הם בעלי תיבה אחת בלבד [הודנו', 'ותיקינו', 'זוכרינו', חוננינו]. בדף האחר באים פסקאות תחנונים, 'רחום

בארבעה כתבי יד אחרים בא לאחר פיוטי חטאנו הציון 'ואם עשינו', המלמד כאמור שמדובר בתחנן ליום הכיפורים.⁴⁸ בחמישה כתבי יד נוספים מועתק לאחר פיוט החטאנו 'אשא לבבי' הפסוק 'ואנחנו לא נדע', ובעקבותיו הפיוט 'אדון שמע קולנו'.⁴⁹ גם מיקומם של פיוטי חטאנו ליום הכיפורים בשני כתבי יד לאחר סיום העמידה מלמד על שייכות עקרונית למעמד התחנן.⁵⁰ ולבסוף, בכתב יד אחד עומדת בראש פיוט חטאנו ליום הכיפורים הכותרת 'חטאנו לרחום וחנן'.⁵¹ קיים אפוא תיעוד משמעותי לשימוש בפיוטי חטאנו ביום הכיפורים במסגרת תחנן, כמו בשאר ימות הצום.

ד

בצד המנהג לומר פיוטי חטאנו של יום הכיפורים במסגרת תחנן, קיים מנהג חלופי, לומר את הפיוטים בתוך העמידה עצמה, בברכת קדושת היום. אכן כבר ציין פליישר שפיוטי חטאנו

חנן' ופיוט החטאנו 'אשא לבבי'. (ג) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 118.415 – כתב היד פותח באמצע עמידת נעילה; לאחר ברכת השלום באה הוראה לומר 'רחום וחנן', ואחר כך בא פיוט החטאנו. בתחילת הפיוט כתב המעתיק בטעות 'אשא לבבינו' במקום 'אשא לבבי'.

48 ארבעת כתבי היד הם: (א) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.162, שמופיע בו פיוט החטאנו 'אין לנו כהן גדול' (ראה: א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי², ירושלים תשנ"א, עמ' 210–216); על אופיו המקורי של פיוט זה ראה להלן בסעיף ו. לאחר פסקת 'ואם עשינו' ועוד כמה פסקאות תחנונים רשום 'ואנחנו' וגו', סימן נוסף המלמד שמדובר במעמד תחנן. לאחר ציון זה עבר המעתיק לתפילת מוסף, ואף זו עדות שמדובר במעמד שמחוץ לעמידה ולא בתוכה. (ב) כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1629.40, שמופיע בו הפיוט 'אשא לבבי'. (ג) שם ENA 3483.9 – מועתק שם פיוט חטאנו לא מוכר (סימו: 'ישם יי מועד לאמר מחר'). (ד) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 138.88, ושם שלושה פיוטי חטאנו – שני הראשונים אינם מוכרים והתחלותיהם קטועות; השלישי הוא הפיוט 'תהלתך בשחרית הקשיבה' מאת רס"ג (ראה: סידור רס"ג [לעיל הערה 1], עמ' שט–שי, וראה עוד עליו להלן בסעיף ו). לאחר מכן באה פסקת 'ואם עשינו' בשלמותה, ובסוף הקטע בא הפיוט 'אדון שמע קולנו', בעל הרפין 'ואנחנו לא נדע'.

49 חמשת כתבי היד הם: (א) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 71.34. (ב) שם T-S NS 289.30. (ג) כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 55 (נויבאואר וקאולי 2741/15), דף 41. (ד) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 103.70 – בכתב יד זה נרשם רק הפסוק 'ואנחנו לא נדע' ובנקודה זו כתב היד נקטע, אך סביר להניח שלאחר מכן, בעמוד הבא, הועתק הפיוט 'אדון שמע קולנו'. (ה) שם Ar. 36.99 – כתב יד זה פותח באמצע העתקת פיוט החטאנו, לאחריו מועתקים הפיוט 'אדון שמע קולנו' ופסקת 'אבינו מלכנו', ולאחר מכן באות לשונות שמציגות את סוף הסידור (כגון 'ברוך ה' לעולם אמן ואמן' [תה' פט 53]). העמוד האחרון של הקטע נשאר ריק. ברור מכאן שהפיוטים נאמרו מחוץ למסגרת העמידה, שאם לא כן היה המעתיק מציין, ולו ברמז, את חתימת הברכה וסיום העמידה.

50 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 111.425; שם T-S NS 139.141. 51 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 143.4, שמועתק בו הפיוט 'אביעך כתם עוני'. לפרסום הפיוט ראה: ולגר, עשרת הרוגי המלכות (לעיל הערה 17), עמ' 268–274. כפי שוולגר מתאר שם, הפיוט מוכר מסדרי התפילה של יום הכיפורים במנהג רומא, וסביר להניח שגם כאן התקשר הוא יום הכיפורים, אך ייתכן שכתב היד שלפנינו נועד לצום אחר.

עשויים להופיע בברכה זו בעמידת יום הכיפורים, בסוף סדרי הסליחות.⁵² אולם באופן מפתיע למדי, בקטעי הגניזה שבהם מובאים פיוטי חטאנו בברכת קדושת היום אין הם מופיעים אחרי הסליחות אלא דווקא לפניהן. אתאר את סדר הדברים על פי כתב יד המורכב משישה קטעי גניזה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 6.47; T-S NS 138.1; T-S H 6.45; כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 73 (נויבאואר וקאולי 2827/14), דפים 37–38; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 135.89; כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה CAJS 247.⁵³ כתב היד כולל 38 עמודים, והוא פותח באמצע חזרת הש"ץ של מוסף יום הכיפורים. יש בו שני סדרי עבודה: 'אזכר סלה' ליוחנן הכהן ו'אלהים אל ראשון ואחרון' לשלמה אבן גבירול.⁵⁴ לאחר מכן באה סדרת פיוטים העוסקים בעבודת יום הכיפורים ובענייני המקדש:⁵⁵ 'אז בצאת כהן גדול', 'וכך היתה תפלתו של כהן גדול', 'כתורן על ראש הגבעה' (פיוט 'מה נהדר'), פיוט 'אשרי עין' לא

52 פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 172.

53 גם צירוף זה נודע לי בזכות מנגנון הצירופים של מפעל פרידברג; ראה לעיל הערה 30. ייתכן שיש בידינו גם חלקים נוספים של מחזור זה, אם כי אין הם מתחברים ישירות לקטעים המתוארים בפנים. הקטעים הנוספים הם: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.95; כ"י בודפשט, האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 86; כ"י ו'נווה, הספרייה הציבורית והאוניברסיטאית 76; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.109; כ"י בודפשט, האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 46; כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 95, דף 24; שם heb. d. 42 (נויבאואר וקאולי 2740/12) דפים 38–41 (החיבור בין כ"י ו'נווה 76 ובין כתב היד הנדון בפנים צוין אצל א' שויקה, 'שויקה, ל' וולף ונ' דרשוביץ, "וקרב אותם אחד אל אחד": זיהוי כתיבות יד וצירוף קטעי גניזה באמצעות מחשב', גנזי קדם, ז' [תשע"א], עמ' 188). כתבי יד אלו נכתבו בידי המעתיק שכתב את כתב היד שתואר בפנים, דפיהם שווים לדפיו במידותיהם, ובכולם מועתקים חלקים (לא חופפים) מתפילת מוסף של יום הכיפורים. לפיכך סביר לשער שכולם השתייכו במקור למחזור אחד, אם כי אין ביטחון גמור בדבר. אם אכן כל הקטעים מצטרפים לטומוס אחד, הרי לפנינו כתב יד בן 70 עמודים, ובו העתקה כמעט שלמה של תפילת מוסף ליום הכיפורים. לתוכנם של שני הקטעים הראשונים ראה: ע' הכהן, 'קדושתאותיו של ר' שלמה אלסנג'ארי למועדי השנה', עבודת דוקטור, ב, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 255. בדפים האחרים מועתקים רהיטי 'ברכי נפשי' של רב סעדיה גאון (ראה: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קח–קמא); הפיוט 'זכר חסדי אבות' של רב סעדיה גאון (לפרסום הטקסט על פי כתב יד זה ראה: שם, עמ' רלה–רלו); הפיוט 'אלי אלי' (רשות לסדר עבודה; ראה: צ' מלאכי, 'סדרי עבודה ליום הכיפורים: קובץ פיוטים מכתבי יד', נספח לעבודת הדוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, עמ' 209); הרשות 'אוהילה לאל אחלה פניו' (ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [לעיל הערה 4], א: ראש השנה, עמ' 232) וסדר העבודה 'אזכיר גבורות' של יוסי בן יוסי. הדפים הבאים של כתב היד מתוארים להלן בפנים.

54 לפרסומי הפיוטים ראה: נ' ויסנשטרן, 'פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע: מהדורה מדעית ומבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' 132; ד' ירדן, 'שירי הקודש לרבי שלמה אבן גבירול, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 250. לא מסתבר ששני סדרי העבודה נאמרו בזה אחר זה, אלא נראה שכונת המעתיק הייתה להציע למתפללים מבחר (ועל פי הנאמר בהערה הקודמת ייתכן שהיה כאן מבחר של שלושה סדרי עבודה). יצוין שאף על פי שנכלל כאן סדר עבודה ספרדי מאת אבן גבירול, הכתיבה בכתב היד היא מזרחית טיפוסית.

55 על התופעה של פיוטי לוואי כאלה הנאמרים בסוף סדר העבודה ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 175–177.

מוכר (התחלתו חסרה), 'לא אשם ולא אישים'; 'תואר פנים לא שונה' ו'תאנות לב לא השגנו'.⁵⁶ בסוף סדרת פיוטים אלו בא פיוט התוכחה 'אם לפי בחרך צורנו' מאת רב סעדיה גאון.⁵⁷ לאחר מכן מתחיל סדר הווידוי, שהוא החשוב לדיון כאן, ושני פיוטים כלולים בו במקור זה: 'האמונה אבדה ממנו', המשמש מבוא מפויט לווידוי, ופיוט החטאנו 'אין לנו כהן גדול'. אציג את הדברים כלשונם בכתב היד, כדי להמחיש כיצד פיוטים אלו משולבים בין פסקאות הקבע:⁵⁸

אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפילתינו ואל תתעלם מתחנתינו שאין אנו עזי פנים וקשי עורף לומר לפניך מלכנו צדיקים אנחנו ולא חטאנו.

אבל וג'⁵⁹

הָאֱמוּנָה אֲבָדָה מִמֶּנּוּ⁶⁰
הִבְצַע בְּכַפְּנוֹ תִּמְכְּנוּ
הִגְזִילָה בְּמַר גְּעִינוּ
הִדִּין צֶדֶק לֹא דָנְנוּ
הִוִּידוּ לֹא נִתְוִידֵנוּ בְּכָל עֵת

5

נוסח הפנים: כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילווניה CAJS 247 (א).

מקורות נוספים: כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 41 (נויבאואר וקאולי 2721/4), דף 49 (כולו, ושם משמש כסליחה, א); שם heb. f. 59 (נויבאואר וקאולי 2854/2), דף 20 (כולו, ב); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.111 (טורים 1-5, ג); שם T-S AS 113.187 (כולו, קרוע, ד); שם T-S AS 118.82 + T-S AS 119.294 (טורים 5-10, קרוע, ה).

חילופי נוסח: 2 בכפנו; 3 געינו; געינו אג 5 הוידוי; הוידו ה לפניו טור נוסף: ההבל אחריי הלכנו ה

ביאור: 1 האמונה אבדה: יר' 28. 3 געינו: לכאורה לשון בכיה וקינה, אך העניין אינו עולה בקנה אחד עם שאר טורי השיר המתארים עניינים שליליים; ואולי כוונת הטור: הרמנו קול (געינו) בלכתנו לגזור ולמרר את חיי הנגולים. 4 דננו: כמו: דנו. 5 הוידוי: המעתיק דילג על האות ה"א, ונראה להשלים את הטור החסר בגרסת כ"י ה: 'ההבל אחריי הלכנו'.

56 לפרסום הפיוטים ראה: 'או בצאת כהן גדול': י' יהלום, 'גלגל המזלות בפיוט הארץ ישראלי', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו), עמ' 321-322 (פרסום הפיוט שם על פי כתב יד זה); 'וכך היתה תפלתו': גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 479-480; 'כתורן על ראש הגבעה', טרם פורסם; פיוט 'אשרי עין', טרם פורסם; 'לא אשם ולא אישים': גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), עמ' 490-491 (אצל גולדשמידט, וברוב כתבי היד, ההתחלה היא 'לא אישים ולא אשם'); 'תואר פנים לא שונה': א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 76-77; 'תאות לב לא השגנו': גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), עמ' 496-497.

57 זולאי, האסכולה (לעיל הערה 53), עמ' סה-עז. על המנהג לומר פיוט תוכחה בברכה האמצעית של עמידת יום הכיפורים ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 172.

58 הדברים המצוטטים להלן מועתקים כולם בכ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילווניה CAJS 247.

59 ציון לפסקת 'אבל אנחנו חטאנו אשמו בגדנו גולנו דברנו דופי וכו'; ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 578.

60 פיוט זה, המשמש מבוא לווידוי, נרשם אצל דוידון (ה 8*) אך טרם פורסם.

- הַזְמָה וְהַזְנוֹת חֲמִדְנוּ
הַטּוֹמָאָה וְהַטִּינוּף אֶכִּילְתִּינוּ
הַיָּד קִפְצָנוּ מִדֶּל
הַכְּבוֹד אַחֲרֵינוּ רָצָנוּ
10 הַלַּעַג הַרְבִּינוּ בְּיָמֵי נַעֲוֵרֵינוּ
הַמִּיתוֹת אַרְבַּע בֵּית דִּין נִתְּנָנוּ לְלַבְנוּ
הַנֶּפֶשׁ תִּיעֲבָנוּ לְרִיק
הַשָּׂאוֹר אָכַלְנוּ בְּיָמֵי אֶסְרוֹ
הָעֲרִיּוֹת גִּילֵינוּ בְּכָל פָּנִים
15 הַפֶּשַׁע פֶּשַׁעַנוּ בְּכָל עֵת
הַצּוּם לֹא צָמְנוּ לְבָקֶשׁ תְּשׁוּבָה
הַקּוֹשֵׁט אַחֲרֵינוּ לֹא רָדְפָנוּ
הָרַע בְּחֶרְנוּ מְטוֹב
הַרְבִּינוּ לְדַבֵּר
20 הַתְּפִלָּה תִּיעֲבָנוּ
וְעַד אֵן לֹא שָׁבְנוּ מִתַּעֲזוּתֵינוּ
וְהִיאךְ וּג'⁶¹
אֲבָל וּג'⁶²

8 מודל] מאחינו א 10 נעורינו] צעורינו דג 11 נתננו] לא נוסף לפניו אד | ללבנו] אל לבנו א ללבינו ד 12 הנפש] והנפש א | תיעבנו] היגענו א 13 אסרו] אסריתו א 14 גילינו] גלינו אד 16 תשובה] צדקה א 19 הרבינו] השקר נוסף לפניו אד 8 היד קפצנו מודל: על פי דב' טו' 7. 10 הלעג הרבינו: כנראה: הרבינו ללעוג; ואפשר גם לפרש: הרבינו לעשות מעשים נלעגים, חטאים. 11 המיתות [...] ללבנו: נראית גרסת המקבילות: 'לא נתננו ללבנו', כלומר לא יראנו מן החטא. 12 הנפש תיעבנו לריק: את הנשמה שימאנו לחינם בחטאינו. 13 השאור [...] אסרו: אכלנו חמץ בפסח. בימי אסרו: בימים שבהם נאסר. 14 בכל פנים: כמו בכל פירות, כלומר בכל מקום. 17 הקושט: האמת. 18 הרע בחרנו מטוב: השווה: יש' ז' 15. 19 הרבינו לדבר: יש להשלים על פי המקבילות: 'השקר הרבינו לדבר', בשל האקרוסטיכון ובשל ההיגיון. 21 ועד אן: עד מתי. מתעזותינו: מטעות החטא.

- 61 ציון לפסקת תפילה, ולשונה על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.122: 'והיאך נעזי פנינו ונקשה עורפינו ונאמר לפניך יי אלהינו ואלהי אבו-תינו' צדיקים אנחנו ולא חטאנו'.
62 פתיחת הווידוי; ראה לעיל הערה 59.

חטאנו צורנו >סלח לנו יוצרנו<

אֵין לָנוּ כֹּהֵן גָּדוֹל לְכַפֵּר בְּעֲדָנוּ⁶³
 וְאֵיךְ יִתְכַּפֵּר לָנוּ עַל שְׁגוֹתֵינוּ
 אֵין לָנוּ אוֹרִים וְתוֹמִים לְשֹׁאֵל בָּהֶם
 וְאֵיךְ יֵאָדָר לָנוּ וְאוֹיְינוּ מֵאוֹפֵל
 חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו<

5 בְּטֶלַח עֲבוּדָה מִבֵּית עֲבוּדָה
 וְאֵיךְ נַעֲבֹד לְנֹךְ וְזֶר מַעֲבִיד בְּנוּ
 בְּטֶלֹ מִמָּנוּ אֲשִׁים וְאֲשֵׁם
 וְאֵיךְ נַעֲשֶׂה אֲשִׁים וְאֵשׁ מִזִּבְחַ כֶּכָּה
 חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו<

[וכו', עד סוף הפיוט]

הזדונות והשגגות אתה מכיר הרצוי והאונס הסתורים לפניך הם גלויים מה אנו מה חיינו מה חסדנו מה צדקותינו מה גבורותינו לפניך יי אלהינו הלא כל הגבורים כאין לפניך ואנשי השם כלא היו וחכמים כבלי מדע ונבונים כבלי השכל וכל מעשנו תוהו וימי חיינו הבל לפניך שכן כתו>ב< בדברי קדשך ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל אלהינו ואלהי אבותינו⁶⁴ הלא כל הנסתרות והנגלות אתה יודע / אתה יודע אלי אכרהא [=עד הסוף]⁶⁵

ודוד עבדך אמר לפניך שגיאות מי יבין מנסתרות נקני נקנו יי אלהינו מכל פשעינו וטהרנו מכל טומאותינו וזרוק עלינו מים טהורים וטהר גויותינו מכל דבר רע הרחור עבירה ועון כד>בר< שנ>אמר< וזרקתי וגו' (יה' לו 25)

ביאור: 4 ואויינו: ובית מקדשנו; השווה: תה' קלב 13. מאופל: הוחשך, הוחרב. 5 בטלה עבודה: עבודת המקדש, ובהקשר זה נראה שהכוונה לעבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים. מבית עבודה: בית המקדש. 6 לזך: לקב"ה. 8 נעש: נעשה.

63 לטקסט המלא של הפיוט ולביאורו ראה: מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי (לעיל הערה 48), עמ' 210–216. כפי שצוין להלן (בתחילת סעיף ו), ככל הנראה פיוט זה נכתב מעיקרו לא כפיוט חטאנו, אך מכל מקום כאן הוא מתפקד כפיוט חטאנו לכל דבר, ואחרי כל מחרוזת בא הרפרן 'חטאנו צורנו'.

64 לאחר התיבה 'אבותינו' תיבה מחוקה. בכתבי יד רבים בנקודה זו בא המשפט 'מה נאמר לפניך יושב מרום ומה נספר לפניך שוכן שחקים' (כך למשל בכ"י פרנקפורט שעל גהר מייך, הקהילה היהודית 110 + כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 4-3442.1 ENA), אך נוסח דומה למובא כאן, בלי 'מה נאמר' ובתוספת של 'אלהינו ואלהי אבותינו', מתועד גם בכתבי יד אחרים (למשל בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 5.2974 ENA).

65 ציון לפסקת 'אתה יודע רזי עולם ותעלומות סתרי כל חי' / אתה חופש כל חדרי בטן ובוהן כליות ולב / אין דבר נעלם ממך ואין נסתר ממנגד עיניך' (ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 579).

אלהינו ואלהי אבותינו מחול לעוונותינו⁶⁶ וגו'

אתה רחום ומקבל תשובה כי על התשובה מראש הבטחתנו ובתשובה עיינינו מייחלות לך ככתוב <על ידי> נביאיך <שובה ישר> אל עד יי אלהיך וגו' (הו' יד 2) 'קחו עמכם' וגו' (שם 3) ומאבתך יי אלהינו שאהבתה את עמך בית ישראל ומחמלתך מלכנו שחמלתה על בני בריתך נתתה לנו יי אלהינו את יום צום הכפורים הזה את יום סליחת העון הזה את יום כפרת הפשע הזה לכפרה על כל עונותינו⁶⁷

יום אסור באכילה / יום אסור בשתייה / יום אסור ברחיצה / יום אסור ביסיכה / יום אסור בנעילת הסנדל / יום אסור בתשמיש המטה / יום שומת אהבת ורעות / יום עזיבת קנאה ותחרות / יום שבו נכנס כהן גדול לכפר על חטאתינו פעם אחת בשנה ככתוב בתורתך 'זהייתה זאת לכם לחוקת עולם פעם אחת בשנה' וגו' (וי' טז 34)

לאחר כל הפסקאות הללו בא סדר פסוקים ('אשמנו במעשנו').⁶⁹ באמצע סדר הפסוקים, לאחר 13 הסטרופות הראשונות, מובא הפסוק 'זירד ה' בענן [...] ויקרא בשם ה' (שם' לד 5), ובעקבותיו פסקת 'אל מלך' וי"ג המידות. בנקודה זו מועתקות הסליחות 'אנשי אמונה', 'תמהנו מרעות', 'אנשי אמונה נעלמו', 'תיפן להקשיב ממעונים', 'אשחר תשועתך', ו'תהום השוטף', ולאחר כל סליחה בא הציון 'אל מלך'.⁷⁰ וכאן נקטע כתב היד.

על פי המתועד כאן שולב פיוט חטאנו בתחילת סדר הווידוי, אחרי פסקת 'אבל אנחנו חטאנו' ולפני פסקת 'הזדונות והשגגות אתה מכיר'. לאחר מכן נמשכה התפילה בשאר פסקאות הווידוי ובפסקאות קבע אחדות, ורק לקראת סוף הברכה, בתוך סדר הפסוקים, נאמרו הסליחות. סדר תפילה זה מתועד בהרחבה בשישה כתבי יד נוספים מן הגניזה.⁷¹ נוסף על כך בשמונה עשר קטעים

66 ציון לפסקת תפילה נוספת, שלשונה על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 106.22: 'אלהנו ואלהי אבותינו מחול לעונותינו ביום הזה מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך. כאמור "אנכי [א]נכי הוא מוחה פשעיך למענך" וחטאתיך לא אוכר" (יש' מג 25) ונ-אמר <מ[ח]יתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך" (שם מד 22) וכתוב "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני יי תטהרו" (וי' טז 30); והשווה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), ב, עמ' 595.

67 ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), ב, עמ' 591; והשווה ללשון התפילה הקצרה לליל שבת שבתוספתא: 'ומאבתך ה' אליהנו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה' (ברכות ג, ז [מהדורת ליברמן, עמ' 14]).

68 התיבה 'פעם' חסרה בפסוק.

69 דוידון א 2150*. הפיוט טרם פורסם. לסדרי פסוקים ליום הכיפורים ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 172.

70 יוצאת מכלל זה רק הסליחה הראשונה, שאין אחריה ציון לי"ג המידות, ושכלל הנראה נאמרה ברצף אחד עם 'תמהנו מרעות'. כל הסליחות נדפסו בסידור רס"ג (לעיל הערה 1), ראה: 'אנשי אמונה', שם, עמ' שלה; 'תמהנו מרעות', שם, עמ' שלט; 'אנשי אמונה נעלמו', שם, עמ' רצ; 'תיפן להקשיב ממעונים', שם, עמ' רצ-רצא; 'אשחר תשועתך', שם, עמ' רצד-רצה; 'תהום השוטף', שם, עמ' רצה-רצו.

71 (א) כ"י פרנקפורט שעל נהר מיין, הקהילה היהודית 110 + כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA

נרשמו המילים 'הזדונות והשגגות אתה מכיר' בסוף פיוטי חטאנו, ויש בכך ללמד שפיוטים אלה נאמרו גם הם בתחילת סדר הווידוי.⁷² בשני כתבי יד אחרים חסרה אמנם התחלת הפסקה שלאחר פיוטי חטאנו, אך פסקאות הקבע ששרדו משקפות גם הן מנהג זה.⁷³

מתברר אפוא שהיו שני מנהגים בשילוב פיוטי חטאנו בתפילות יום הכיפורים: אמירת הפיוטים במסגרת התחנון, לאחר העמידה, כמו בשאר ימות הצום; אמירת הפיוטים בעמידה גופה, בתחילת סדר הווידוי, עם פסקת 'אבל אנחנו חטאנו', לאחר סיום סדר העבודה והפיוטים הנלווים לו. על פי מנהג זה נדחתה אמירת הסליחות עד אמצע סדר הפסוקים.⁷⁴

שני המנהגים מתועדים היטב בקטעי הגניזה, אך איזה מהם הוא המקורי? וכיצד התפתח

4-1.3442. (ב) כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2974.5-8 + שם ENA 3223.13 + כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K19.4. הצירוף של הקטע האחרון עם שני האחרים נעשה על פי פונקציית הצירופים של מפעל פרידברג (ראה לעיל הערה 30). בקטע זה יש פער בין פסקת 'יום אסור באכילה' ובין תחילת הסליחות. (ג) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 120.65. הקטע מתחיל באמצע פיוט חטאנו, ויש פער בין פסקאות הקבע שלאחריו ובין תחילת הסליחות. (ד) שם T-S H 6.58. בכתב יד זה בא בפיוט החטאנו הרפרן 'חטאנו לפניך רחם עלינו' ולא 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'. (ה) כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 629.1-6. כל סדר הווידוי מופיע בו, אך הוא נקטע באמצע סדר הפסוקים, לפני הסליחות. (ו) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה H 5a.21. בכתב יד זה באות הסליחות לאחר פסקת 'אתה רחום' ופסקת 'מאהבתך' (כלומר אין בו פסקת 'יום אסור באכילה' ואין בו סדר פסוקים). כ"י פריז, כ"ח IV.A.134; כ"י פריז, אוסף מוצרי IV.223; שם IV.226; שם IV.239; כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 1049; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557J דף 33; שם Or. 5557L, דף 42; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 139.68; שם T-S NS 38a.35; שם T-S NS 111.119; שם T-S NS 127.76; שם T-S NS 130.1a; שם T-S NS 109.90; שם T-S NS 147.85; שם T-S NS 145.49; שם T-S NS 273.61; שם T-S NS 278.155; שם T-S NS 287.15; שם ENA 2872.15; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 101.124; שם T-S AS 122.178. בשני כתבי יד חריגים מצאתי פיוטי חטאנו דווקא לאחר פסקת 'הזדונות והשגגות': כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1208.2, אחרי פיוט תוכחה הפותח את הקטע באות פסקאות אלו: 'הזדונות והשגגות'; 'הלא כל הנסתרות'; 'ודוד עבדך'. ורק בנקודה זו באות הפסקאות 'תבוא לפניך תפילתנו' ו'אבל אנחנו חטאנו', ובעקבותיהן מועתק פיוט חטאנו. בכ"י אוקספורד, בודליאנה heb. f. 59 (נויבאואר וקאולי 2854/2), דפים 12-24, לאחר פסקאות 'תבוא לפניך תפילתנו' ו'אבל אנחנו', באה סדרת פסקאות נוספות, וביניהן: 'אתה רחום'; 'הזדונות והשגגות'; 'אתה יודע רזי עולם'; 'על חטא שחטאנו'; 'ודוד עבדך'. ובסוף כל הפסקאות הללו בא פיוט חטאנו. לאחר פיוט זה באה פסקת 'סלח לעונותינו ביום הזה' ואחריה בא סדר הפסוקים, ובאמצע נכתבה (ביד אחרת) הוראה לומר סליחות. מכל מקום גם בשני כתבי יד אלו ברור שאמירת פיוטי חטאנו הייתה חלק מסדר הווידוי.

73 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 234.7, סוף פיוט החטאנו קטוע, אך בתחילת הצד השני של הדף באה פסקת 'אלהינו ואלהי אבותינו' [הלא כל] הנסתרות והנגלות אתה יודע', והיא הפסקה שבאה לאחר פסקת 'הזדונות והשגגות' על פי סדר הדברים שתואר בפנים. בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.87b, נרשם לפני פיוט החטאנו ציון לאמירת פסקת 'אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפילתנו' (בכתב יד זה: 'כל תפילתנו'), בהתאם לסדר הדברים שתואר בפנים.

74 ברם בעמידות שלא נאמרו בהן פיוטי חטאנו הווידוי בא לפעמים לאחר אמירת הסליחות ולא לפנייה. כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.122 ושם T-S H 5.192.

המנהג השני? התשובה על השאלה הראשונה נראית ברורה: מקומם ההולם של פיוטי חטאנו הוא לאחר העמידה, שכן בנוסחי הקבע של התחנן בא שם המשפט 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'. לעומת זאת בקטעי הגניזה שנוסח הקבע של פסקת 'אבל אנחנו חטאנו' מועתק בהם בלי פיוטים, נעדר המשפט 'חטאנו צורנו' וכו', ונראה שאין הוא חלק מקורי של הפסקה.⁷⁵ מכאן שהשימוש בפיוטי חטאנו בפסקת 'אבל אנחנו חטאנו' שבברכת קדושת היום הוא התפתחות משנית, ולא על מצע זה התהווה סוגת החטאנו.

כיצד אם כן עברו פיוטי חטאנו ממעמד התחנן שבסוף התפילה אל סדר הווידוי שבתוך העמידה? ניתן להציע על דרך ההשערה שהמעבר נעשה בקהילות שלא נהגו לומר תחנן בסדרי יום הכיפורים. אמנם אמירת תחנן ביום הכיפורים מתועדת בקטעי גניזה רבים, אך קטעים אחרים מעידים על קהילות שלא אמרו תחנן ביום זה,⁷⁶ וכך עולה לרוב גם מסידורי הגאונים.⁷⁷ מסתבר שקהילות שהכירו פיוטי חטאנו ליום הכיפורים, ושלא הייתה להן מסגרת של תחנן בסופי התפילות, מיקמו את פיוטי חטאנו ליד פסקת 'אבל אנחנו חטאנו', בשל הלשון המשותף. אמנם פיוטי חטאנו מבוססים על משפט ארוך יותר ('חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'), שכאמור לא הופיע בנוסח הקבע בעמידה, אך התיבה הבודדת 'חטאנו' הספיקה כדי לסלול את הדרך להעברת פיוטי חטאנו למקום חדש זה.

ה

על בסיס הבנה חדשה זו של מעמדם של פיוטי חטאנו אפשר להציע פתרון לכתב יד תמוזה שפרסם פליישר לפני קרוב לעשרים שנה,⁷⁸ כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 58 (נויבאוואר וקאולי 2658/21), דף 62. כתב היד פותח באמצע פיוט חטאנו, ועם סיום הפיוט עבר המעתיק

75 בקטעי גניזה רבים מתועדת פסקת 'אבל אנחנו חטאנו' בלי פיוטי חטאנו ובלי כל אזכור של המשפט 'חטאנו צורנו'. ראה למשל: כ"י פריז, כ"י IV.A.120; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 964.2; שם ENA 2446.2; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.10; שם T-S H 5.122; שם T-S H 5.192. אמנם בסדר רב עמרם גאון בא בנקודה זו המשפט 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו' (סדר רב עמרם גאון [לעיל הערה 1], עמ' קנג), אך המשפט קיים רק באחד משלושת כתבי היד העיקריים של החיבור (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4074); ובאופן כללי, כפי שקבע גולדשמידט (שם, עמ' 10), נוסחי התפילה בכתבי יד אלו משקפים לא את התפילה בימי הגאונים, אלא מנהגים אירופיים מאוחרים יותר. במקרה זה קרוב לשער שהמנהג המזרחי לומר פיוטי 'חטאנו צורנו' בנקודה זאת הוא שסלל את הדרך לאחידת המשפט 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו' לנוסח הקבע במנהג מאוחר זה.

76 ראה למשל: כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 58 (נויבאוואר וקאולי 2658/8), דף 27; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 111.11; שם T-S NS 196.83.

77 בסידור רב סעדיה גאון לא נזכר תחנן בתיאור סדרי תפילת יום הכיפורים (סידור רס"ג [לעיל הערה 1], עמ' רס-רסד). בסדר רב עמרם גאון יש אמנם הוראה לאמירת תחנן בסוף תפילת נעילה (סדר רב עמרם גאון [לעיל הערה 1], עמ' קעא), אך בשאר התפילות אין אזכור כזה (שם, עמ' קסג-קע).

78 ראה: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 9), עמ' 168-169.

לתפילת ליל סוכות. פליישר תמה על סדר זה: "חטאנו" זה בוודאי מחוץ למקומו הוא, כי אין שום תענית שחלה סמוך לפני סוכות.⁷⁹ אכן שאלה זו במקומה עומדת, שכן מצויים בידינו קטעים רבים שנכתבו בידי מעתיק זה, וככלל הם מצטיינים בסדרם ההגיוני.⁸⁰ יתר על כן, מעתיק זה הקפיד בדרך כלל לרשום קיצורים לקטעי הקבע העיקריים הבאים לפני הפיוטים ואחריהם; ולפיכך אם נועד פיוט חטאנו זה להיאמר באחת העמידות של יום הכיפורים, חזקה עליו שהיה רושם לאחר מכן את חתימת הברכה והוראה לאמירת שלוש הברכות האחרונות, כמו שנהג בקטעים אחרים.⁸¹

והנה לאור תוצאות המחקר הנוכחי ניתן להציע הסבר לממצא זה. כאמור קהילות רבות נהגו לומר תחנון ופיוטי חטאנו בסוף כל אחת מתפילות יום הכיפורים. על פי מנהג זה פיוטי חטאנו אמורים להיות בין הדברים האחרונים הרשומים בכתב היד לכל אחת מתפילות היום, שכן הם נאמרו בסוף, אחרי הוידוי, אחרי הסליחות ואף לאחר סיום העמידה. ניתן לשער אפוא שבכתב היד המדובר נועד פיוט החטאנו להיאמר בתחנון שבסוף תפילת נעילה. נראה שהמעתיק הביא תחילה את כל תפילות יום הכיפורים, עד סוף העמידה של תפילת נעילה. בנקודה זו, על פי השערת, הוא רשם (אולי בקיצור) את פסקת 'רחום וחנון', ואז הביא את פיוט החטאנו המופיע בקטע שלפנינו. בתום העתקת הפיוט עבר המעתיק לתכנית הליטורגית של המועד הבא על פי לוח השנה, הוא ליל סוכות. וכך סדר הדברים שבכתב היד אכן מסתבר.

1

כאמור הגדרת פיוט נתון כפיוט חטאנו תלויה בקריטריון אחד: קיומו של הרפרן 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'. אולם לא מן הנמנע שרפרן זה שובץ באופן בלתי מקורי בתוך פיוט קיים, ואכן יש שפע רב של פיוטי חטאנו 'משניים': פיוטים שנועדו במקורם לשמש כסוגות פיוט אחרות, ושרק לאחר זמן הוסבו לשמש כפיוטי חטאנו על ידי הוספת הרפרן 'חטאנו צורנו' בין מחרוזות למחרוזות.

תופעה זו עולה באופן בולט בכמה פיוטים שנועדו במקורם ללוות סדר עבודה של יום הכיפורים, ושנאמרו עם סיומו. הדבר מסתבר, שכן כמו שהראיתי לעיל בסעיף ד, קהילות רבות נהגו לומר פיוטי חטאנו בתחילת סדר הוידוי, מיד לאחר הפיוטים שאחרי סדר העבודה. לא מפתיע אפוא שפיוטים מסוף הסדר הועברו לשמש כפיוטי חטאנו בנקודה זו, וכך קרה ככל הנראה

79 שם, עמ' 96.

80 לשאר הקטעים הידועים לנו ממעתיק זה ולדיון מקיף בדרכי ההעתקה שלו ראה: שם, עמ' 91–189; וכן: ע' פליישר, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, טו [כה] (תשס"א), עמ' 37–1 (נדפס שוב: פליישר, תפילות הקבע [לעיל הערה 9], עמ' 703–739).

81 ראה למשל: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 9), עמ' 153, 171, 175, 178.

לפיוטים 'אפס ארון וגבר חרון'⁸² ו'אתאנו מוכלמים ובושים'.⁸³ שני הפיוטים מונים רשימות של דברים הקשורים למקדש, והחסרים לנו כיום, לאחר החורבן – תוכן האופייני לפיוטים שבסוף סדר עבודה. אמנם הפיוטים משמשים בקטעי גניזה אחדים כפיוטי חטאנו;⁸⁴ אך שניהם מופיעים בתפוצה גדולה יותר כפיוטים שלאחר סדר עבודה, בלי הרפרן 'חטאנו צורנו',⁸⁵ ונראה ששימוש אחרון זה משקף את ייעודם המקורי.⁸⁶

שולמית אליצור שיערה שמעבר כזה קרה גם לפיוט 'אין לנו כהן גדול',⁸⁷ המיוחס ליוסי בן יוסי. אמנם במקרה זה אין תיעוד לשלב שבו שימש הפיוט אחרי סדר עבודה; הפיוט מועתק ביותר מעשרים קטעי גניזה, ובכולם הוא מופיע עם הרפרן 'חטאנו צורנו'.⁸⁸ אולם מצד תוכנו הפיוט מתאים לסוף סדר עבודה דווקא, ובהתחשב בממצאים שהוצגו כאן, והמאשרים את קיום התופעה של פיוטים המשמשים הן כפיוטי סוף סדר והן כפיוטי חטאנו, נראית הצעתה של אליצור.

גם סליחות עשויות היו להפוך לפיוטי חטאנו, שכן מצד התוכן קיימת חפיפה רבה בין פיוטי סליחה ובין פיוטי חטאנו, ובסליחות רבות אפשר היה להוסיף את הרפרן 'חטאנו צורנו' בין מחרוזות למחרוזות בלי שהקהל ירגיש בזרותו. דוגמאות לכך הן הסליחות 'אזכיר מעליך' ו'תהלתך הקשיבה', שתיהן מפרי עטו של רב סעדיה גאון. פיוטים אלו משמשים בסידור רס"ג כסליחות,⁸⁹ והראשון אף מועתק כסליחה בקטעי גניזה רבים.⁹⁰ אך יש בידנו גם העתקה אחת

82 דוידזון א 7141. ראה: י' מרקוס, 'פיוטים חדשים ליום הכפורים', חורב, ד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 27-28.

83 הפיוט טרם פורסם.

84 'אפס ארון' מועתק כפיוט חטאנו בשלושה כתבי יד: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2672.36; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.111; שם T-S NS 276.87b. 'אתאנו מוכלמים ובושים' מועתק כפיוט חטאנו בכתב יד אחד בלבד: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.38.

85 'אפס ארון' מופיע כפיוט שאחרי סדר העבודה בחמישה כתבי יד: כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 959; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1235.12; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 141.7; שם T-S NS 276.125; כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 41 (נויבאואר וקאולי 2714/1), דף 22. 'אתאנו מוכלמים ובושים' משמש בתפקיד זה בשני כתבי יד: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5a.19; שם T-S NS 112.141.

86 מעניין לציין כי הפיוט 'אתאנו מוכלמים ובושים' משמש בתפקיד נוסף: בשני קטעי גניזה הוא מופיע כסליחה רגילה, בלוויית י"ג המידות. כך בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.11; שם T-S NS 116.29.

87 אליצור, המרכז הפייטני בבבל (לעיל הערה 12), עמ' 246, הערה 65. לפרסום הפיוט ראה לעיל הערה 48.

88 כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.36; שם T-S NS 112.162; שם T-S NS 125.136.

89 סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שט-שי, שלח.

90 כך בכמה קטעי גניזה המוחזקים ככל הנראה העתקות של סידור רס"ג: כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 25 (נויבאואר וקאולי 2701/1), דף 24; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.9; שם T-S NS 116.71; שם T-S NS 110.110; שם T-S NS 109.69. וכן בקטעי גניזה נוספים: כ"י פרנקפורט שעל נהר מיין, הקהילה היהודית 204; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים

של כל אחד מן הפיוטים כפיוט חטאנו: הפיוט 'אזכיר מעלליך' מועתק בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3445.23 עם הרפרן 'חטאנו צורנו' אחרי כל מחרוזת שנייה, ורפרן זה בא גם בפיוט 'תהלתך הקשיבה' בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 138.88. אולם אין ספק ששימושם של פיוטים אלה כפיוטי חטאנו משני, שכן כאמור הם מופיעים כסליחות בסידור הרשמי של מחברם.

התופעה ההפוכה קיימת גם היא: לעתים הוסר הרפרן מפיוטי חטאנו כדי להפוך אותם לסליחות רגילות. כך קרה למשל לפיוט 'אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה',⁹¹ המונה את עשרת הרוגי מלכות. במחזורי פולין פיוט זה אמנם נאמר עם הרפרן 'חטאנו צורנו', אך בסופו, לאחר אזכורם של הרוגי מלכות, באות שתי מחרוזות נוספות, המסתיימות במילים 'אל מלך יושב על כסא רחמים'. מחרוזות אלו מלמדות על מנהג לומר בסוף הפיוט את י"ג המידות, כפיוטי סליחה.⁹² אולם בקטעי הגניזה אין זכר לשימוש כזה. בכל קטעי הגניזה שפיוט זה מועתק בהם, הוא כולל את הרפרן 'חטאנו צורנו', ובקטעים ששרד בהם סופו של הפיוט, הוא מסתיים בתיבות 'רבי יהודה בן בבא', בלי ציון לי"ג המידות ובלי שום מחרוזת נוספת.⁹³ נראה אפוא שהוא נכתב מלכתחילה כפיוט חטאנו, אך הוסב לשמש כסליחה רגילה, כפי שמעידות המחרוזות הנוספות שבמחזור אשכנז.⁹⁴

נראה שכן קרה גם לפיוט 'אתאנו עדיך לבקש מחילה', שפורסם לעיל בסעיף ג. הפיוט מופיע בשלושה קטעי גניזה כפיוט חטאנו,⁹⁵ ואילו בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3497.4 הוא משמש כסליחה רגילה: אין בו שום רפרן, ויש אחריו ציון לאמירת י"ג המידות. העובדה שברוב הקטעים הוא בא כפיוט חטאנו מטה את הכף לומר שלכן נועד מעיקרו. מתברר אפוא שהרפרן 'חטאנו צורנו' מלמד על תפקידו הליטורגי של פיוט נתון בכתב יד מסוים, אך אין בכוחו כדי לקבוע את ייעודו המקורי. לעתים נוסף הרפרן באופן משני לפיוטים שנכתבו מלכתחילה כפיוטים שלאחר העבודה או כפיוטי סליחה; ולהפך, יש פיוטים שנכתבו מלכתחילה כפיוטי חטאנו, אך בשלב משני הוסר הרפרן, והם הועברו לשמש כפיוטי סליחה.

Or. 5557 J; ENA 2923.21; כ"י פריז, אוסף מוצרי V.174; שם IV.108; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 J; דפים 34–35.

91 דוידון א 4273; ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 568–573.

92 ראה: שם, עמ' 573.

93 קטעי הגניזה ששרד בהם סוף הפיוט: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 16.384; שם T-S NS 110.22 והמשכו הישיר שם T-S NS 201.62; שם T-S AS 122.24; שם T-S NS 200.58. מלבד אלה הפיוט מופיע גם שם T-S NS 117.28; שם T-S NS 141.28; שם T-S NS 276.4; שם T-S AS 117.234; כ"י פריז, אוסף מוצרי II.234; שם VIII.64; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2223.1. נוסף על שימוש כפיוט חטאנו וכפיוט סליחה, פיוט זה משמש כיום גם כקינה לתשעה באב, במנהגי עדות המזרח. ראה למשל: מחזור עוד יוסף חי לתשעה באב כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח, ירושלים תשס"ו, עמ' 266–270.

95 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1192.9; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 114.23; שם T-S NS 131.2.

יש להדגיש שהמקרים שנדונו כאן הם מבחר מייצג בלבד. קיימים בגניזה ומחוצה לה עוד פיוטים רבים שבהעתקה אחת שלהם משולב הרפרן 'חטאנו צורנו', ובהעתקה אחרת אין להם רפרן כלל. כל מקרה כזה זוקק עיון פרטני כדי לבדוק אם מדובר בפיוט חטאנו מקורי או לא, וייתכן שבמקרים לא מעטים לא נוכל להגיע למסקנה ברורה. אבל נראה שהתופעה שתוארה כאן איננה מורה על התרופפות מעמד של פיוטי חטאנו, אלא להפך – העובדה שקהילות טרחו להתאים את הרפרן של הפיוטים בהעבירן אותם ממקום למקום מלמדת דווקא על מודעות ברורה להבדל שבין תפקידה הליטורגי של הסליחה לתפקיד פיוטי חטאנו.

ז

לסיכום, הצגתי כאן את מעמדם הליטורגי הייחודי של פיוטי חטאנו כפי שהוא משתקף מקטעי הגניזה. לעומת הסליחות, שנאמרו בימות הצום בתוך העמידה ובלוויית י"ג המידות, פיוטי חטאנו נועדו להיאמר כחלק מן התחנון ובלי י"ג המידות. אמנם ביום הכיפורים נהגו שני מנהגים: בצד קהילות שאמרו פיוטי חטאנו לאחר תפילת העמידה כחלק מן התחנון, קיים תיעוד רב לקהילות שהעבירו את הפיוטים לתוך העמידה, לברכת קדושת היום. אך גם במקרים אלו נבדלו פיוטי החטאנו מן הסליחות, לא רק בשל היעדרן של י"ג המידות, אלא גם במקום אמירתם, הרבה לפני הסליחות, בתחילת סדר הווידוי.

עם הזמן ניטשטשו קמעה הגבולות בין הסליחות ובין פיוטי חטאנו. במחזורי אירופיים יש תיעוד לאמירת י"ג המידות בסוף פיוטי חטאנו וכן לשילובם של פיוטי חטאנו בין הסליחות הרגילות.⁹⁶ עם זאת ההבחנה העקרונית בין שני סוגי הפיוטים נשמרת בקהילות אשכנז בדרך כלל עד היום.⁹⁷ ומכל מקום סדרת ההתפתחויות שחלו במעמדם הליטורגי של פיוטי חטאנו במנהגי התפילה המאוחרים עדיין טעונה מחקר יסודי, ואין כאן מקומו.

96 כך למשל במחזור שד"ל, המייצג את המנהג האיטלקי, בא פיוט החטאנו 'אודך יי כי אנפת בי' (דודיון א 1624) בין כל שאר הסליחות ליום הכיפורים, ואחריו הציון 'אל מלך'. ראה: לוצאטו, מחזור כל השנה (לעיל הערה 14), ב, דף קה ע"א–ע"ב. ואכן כבר במחזור רומא הנדפס, משנת רמ"ו, פיוט חטאנו זה משולב בין סליחות רגילות, אם כי ללא ציון לי"ג המידות. ראה: 'מחזור כמנהג רומא': שונצין – קואל מיורי רמ"ו (1485–1486): מהדורת פקסימיליה (איטליה, סדרת מוספים, 4), דף 229א. כמו כן בכתבי יד של מנהג רומניא מתועדת אמירת י"ג המידות לאחר פיוטי חטאנו. למשל בכ"י לונדון, מונטיפיורי 220, בא פיוט החטאנו 'תשובי אמר אלי' (דודיון ת 551) במדור לעשרה בטבת, ובסופו כתוב: 'ואומר אל מלך יושב וי"ג מדות' (לפיוט זה ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 277–278); ובכ"י לונדון 10 JC Myers, בא מקבץ של ארבעה עשר פיוטי חטאנו, ואחרי כל אחד מהם הציון 'אל מלך'.

97 אמנם קהילות אשכנז כבר אינן אומרות פיוטי חטאנו במסגרת תחנון, אך הפיוטים אינם באים במחזורי אשכנז ברצף אחד עם הסליחות, אלא משולבים בקטעי הקבע שבסוף סדרי הסליחות, ואין אחריהם י"ג המידות. ראה: סדור אוצר התפלות: נוסח אשכנז, ב, וילנה תרפ"ג, עמ' 98–100 (לצומות הקלים); גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 556–574 (ליום הכיפורים). הפרדה זאת נשמרת באשכנז גם בסדרי הסליחות לאשמורות. ראה: גולדשמידט, סדר הסליחות (לעיל הערה 8), עמ' ח. עם זאת גם במנהג

הממצאים שהוצגו כאן עשויים לתרום גם למלאכת קטלוג קטעי הגניזה. קטעי הגניזה בדרך כלל תלושים מהקשרם המקורי, ובמקרים רבים אין בהם אלא כמה שורות בודדות ושרידי מילים. עד היום נסמך השיוך של פיוט מסוים לסוגה חטאנו רק על הופעת הרפרן 'חטאנו צורנו' או על אזכור מפורש של התיבה 'חטאנו' בכותרת. אולם מן המחקר הנוכחי נודעו עוד סימנים מובהקים של פיוטי חטאנו, ומעתה כל פיוט שנרשם לפניו 'רחום וחנון' או 'לך אני כורע', או שרשום אחריו 'ואם עשינו' או 'הודונו והשגנו אתה מכיר', סביר להניח שפיוט חטאנו הוא. ניתן לקוות שלאור מסקנות אלו יוכלו חוקרי התחום להמשיך ולקבוע את סוגתם ואת ייעודם של עוד פיוטים רבים מסוגה זו, ובכך להעשיר עוד את ידיעותינו על מעמדם של פיוטי חטאנו בתפילות ישראל.

אשכנז מתועדות סטיות אחדות במשך השנים, ובמחזורים אשכנזיים ליום הכיפורים מימי הביניים יש לעתים ציון ל"ג המידות בסוף פיוטי חטאנו. למשל בכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 4, Hebr., דף 111, בא פיוט חטאנו בשחרית של יום הכיפורים ('אדברה תחנונים כרש') ואחריו הציון 'אל מלך' ו"ג המידות (לפיוט זה ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [שם], עמ' 277–282); בכ"י רוויגו, ספריית האקדמיה Silvestriana 216, דפים 233–235, באים שני פיוטי חטאנו בשחרית יום כיפור ('אדברה תחנונים כרש') ו'כולנו יחד נחלה פניו' [טרם פורסם], ואחריו כל אחד מהם הציון 'אל מלך'; ובכ"י פרנקפורט שעל נהר מיין, הספרייה העירונית 3, Hebr. Qu., דפים 45–47, בא פיוט החטאנו 'אותך אדרוש' במוסף של יום הכיפורים, ואחריו י"ג המידות (לפיוט זה ראה: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים [שם], עמ' 38–42).

